વ. સોસાઈટી વાચક

સ્વ ગોવર્ધનરામ માધવરામ

વતીચંદ્ર''માં

ક્યુલર સોસાયટીના

માટે અમદાવાદમાં

કર્તા

બલવંતરાય [illegible]

ગુજરાત વર્નાક્યુલર

મૂલ્ય ત્રણ

[illegible]

ગુ. વ. સોસાઈટી વાર્ષિક વ્યાખ્યાનમાળા નં. ૩

સ્વ ગોવર્દ્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના લોકપ્રસિદ્ધ

“સરસ્વતીચંદ્ર”માં વસ્તુની ફુલગુંથણી

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના નિમન્ત્રણથી તા. ૨૮-૧-૧૯૨૩ ની
સાંઝે અમદાવાદમાં વાંચેલુ વ્યાખ્યાન.

કર્તા

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

(પૂના.)

આ વ્યાખ્યાન સોસાઇટી માટે ડાયમંડ જ્યુબિલિ પ્રેસમાં પરીખ
દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી
તરફથી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખે ભદ્રમાં સોસાઇટીની
ઓફિસમાં પ્રકટ કર્યું. [illegible] ૧૯૨૭

પ્રસ્તાવના.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ આ વ્યાખ્યાન લખવા અને પ્રકટ કરવાની મ્હને તક આપી અને બધી જાતની સુગમતા કરી આપી, તેથી મ્હારા મનમા વર્ષોથી જે કર્તવ્ય હતું તેનો એક અંશ આજ પણ હું બજાવી શક્યો છું; અને તે માટે સોસાયટીના કાર્ય-વાહકોનો ઉપકાર માનતા આનંદ થાય છે.

"સરસ્વતીચંદ્ર"નો ૧લો ભાગ બ્હાર પડયો ત્યારથી આજ સુધીમા એ લોકપ્રિય નવલના અનેક અવલોકનો આપણા જાણીતા લેખકોએ લખ્યા છે તેમાથી રા. રા. વિશ્વનાથ વૈદ્ય, રા. બ. રમણભાઈ નીલકંઠ, રા. રા. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી, વગેરેને લખતા લખતા પુસ્તકના ગૌરવ, વિષયબાહુલ્ય, રસાતિશય, આદિને ન્યાય આપવામા જગાની તંગી નડેલી છે, એમ એ દરેક પોતાના નિબં-ધમા જણાવે છે. સ્વ. નવલરામ ૧લા ભાગ માત્રની નોધ લેતા છ લીટીમાં એક સુચના એવી કરે છે કે આ "જેવી સ્વબુદ્ધિજન્ય તેવી જ પંડિતાઈ ભરેલી, અને પંડિતાઇ ભરેલી તેટલી જ રસમય" નવલનો "ઈંગ્રેજી નામીચી નૉવેલો સાથે મુકાબલો" કરવો ઘટે; જે વિષય, મ્હારી જાણ પ્રમાણે, હજી સુધી તો કોઇએ જાહેરમા ઉપાડયો પણ નથી.

મે આ વ્યાખ્યાન માટે વિષયનો એક જ ખંડ લીધો, પણ તે દોઢ કલાકમા વાચી શકાય તેટલુ જ લખવાની હદ બાધીને ચર્ચ્યો છે, એક જાહેર વ્યાખ્યાન એથી પણ લાબુ ન જ નિભે એ કારણથી. વાંચનારને વસ્તુસંકલનાની આ ઉકેલણીમા કોઇ મહત્ત્વના પેટાં મુકી દીધેલાં લાગે, કોઇ ટુંકામા પતવેલાં જણાય, અને ચર્ચા જે જે કરી છે તેમા કોઇ સ્થલે અતિમિતાક્ષરતા લાગી જાય, તો મ્હારે આવી મર્યાદામા રહેવું પડયું છે, એ હકીકત પણ સાથે સાથે ધ્યાનમાં લેવા વિનતિ છે.

રસપ્રવાહ, પાત્રાલેખન, શૈલી, કર્તાના આશય, એવા એવા દરેક અંગનું પણ સ્વતંત્ર અને સમગ્ર અવલોકન આપણા જમાનાની આ મહાકૃતિ માગી લે છે, માગી રહી છે. આ બધા ઉપર નિબંધો કે વ્યાખ્યાનોનું તો કોણ જાણે, પણ આવતા વર્ષમાં સ્વ. ગોવર્દ્ધનરામના પુસ્તકોમાંથી કેટલાક ઉપરના મ્હારા નિબંધ, વ્યાખ્યાન, આદિ એક સંગ્રહરૂપે છાપવા આશા રાખું છું, તેમાં આ વસ્તુસંકલના પછીનો રસપ્રવાહનો વિષય બનતાં સુધી ઉમેરવાની ઇચ્છા છે ખરી. કર્તાઓ ગુજરાતમાં ચોપડીઓ ધીમે ધીમે જ લખે છે, અને એથી વધારે ધીરજ લખેલું પ્રકટ કરવામાં દેખાડે છે. એવી સ્થિતિ હાલ ચાલે છે, તેનું એક કારણ આ પણ કેમ ન હોય વારુ, કે વાચનાર મ્હેરબાનો જાણીતી થવા અને પંકાવા પામેલી ચોપડીઓને પણ ખરીદવામાં, કર્તાઓને ય વટાળે એટલી બધી ધીરજ દેખાડે છે!

રાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ માં વસ્તુની ફુલગુંથણી:

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

ના નિમંત્રણથી

અમદાવાદમા તા ૨૮-૯-૨૩ની સાઝે વાચેલુ જાહેર વ્યાખ્યાન

સાહિત્યવિલાસી સભ્યો,

સ્વ. ગોવર્દ્ધનરામે પોતાની અતિકાય નવલની વસ્તુ રચનામા કેવી ફલાગુંથણી કરી છે તેનુ આજે આપની આગળ રેખાચિત્ર દોરવા ઇચ્છુ છુ ‘પૂર્ણાહુતિ’ નો ચોથો [1]ભાગ બ્હાર પડયો તેને બાવીશ વર્ષ થયા છે કર્તાની શૈલીની છટા, કલ્પનાની અદ્‌ભુત શક્તિ, અને પ્રકરણે પ્રકરણે ઉભરાતા અનેકાનેક ગભીર વિષયોની રસિક પરપરા, એ ત્રેવડી મોહની પુસ્તકના પ્હેલા બીજા[1] ભાગ નવાસવા હતા ત્યારે સ્ત્રી અને પુરુષ, કિશોર અને ઠરેલ, વિદ્વાન અને સામાન્ય, સર્વ વાચનારને આંજી દેતી, એ સમય વીતી ગયો છે. અને તો પણ પુસ્તકની લોકપ્રિયતા હજી તો વધતી જણાય છે[2] નરસિંહ કે મીરાની અમરતા સાહિત્યના અક્ષર પ્રદેશમા યે

---

[1] ભાગ પ્હેલો ઈસ. ૧૮૮૭મા, બીજો ૧૮૯૨મા, ત્રીજો ૧૮૯૮મા, અને ચોથો ૧૯૦૧માં પ્રથમ બ્હાર પડયા, ઉપરાંત પ્હેલા ભાગની પ્રસ્તાવનાઓમા એપ્રિલ અને વસતમાસ, અને છેલ્લાની પ્રસ્તાવનામા તા ૨૭ મી આગસ્ટ, એટલા જ કાલનિર્દેશ કર્તાએ જાતે નોધેલા છે.

[2] દરેક ભાગની હાલ ચાલતી આવૃત્તિમા રા. રમણીયરામે દરેક આવૃત્તિની સાલ અને પ્રતસખ્યા જણાવેલા છે, તે ઉપરથી દરેક ભાગની આજ સુધીની ખપત વિશે નીચે પ્રમાણે તારણ નીકળે છે, જે મનનીય હોવાથી આપુ છું —

ભાગ ૧ ખપત પ્હેલા ચાર વર્ષમા વાર્ષિક ૪૦૦ નકલ, પછી સત્તર વર્ષમા વાર્ષિક ૬૦૦ નકલ, અને ૧૯૦૮ થી ગણતા ચૌદ વર્ષમા વાર્ષિક ૭૫૦ નકલ

એશક અતિવિરલ છે. પણ અખા, સામળ, કે પ્રેમાનંદના જેવી ચિરસ્થાયી અને દાયકે દાયકે, નવી નીપજતી જનતા ઉપર, નવી આણ વર્તાવતી લોકપ્રિયતા, નર્મદથી આરંભાતા આ ચાલતા સમયના આપણા લેખકો વા પુસ્તકોમાંથી જો કોઇએ સાધી હોય, તો તે એક ગોવર્દ્ધનરામે, એક આ 'સરસ્વતીચંદ્રે' સાધી છે એટલે એ નવલના અવલોકન વિવેચન હવે તત્કાળ દૃષ્ટિપાતના ઉભરાથી જોવા થાય એવા નહીં, પણ તટસ્થતાથી, પર્યેષક દૃષ્ટિએ, અને કલા-શાસ્ત્રની પદ્ધતિએ, તેમ લેખક અને પુસ્તકના જનક-બાલક સંબંધ કંઇક ખુલે એવી ઐતિહાસિક ચાવીઓ પણ લાગુ પાડીને, કરવાની જરૂર છે પરંતુ વસ્તુ, પાત્રાલેખન, રસ પ્રવાહ, સર્જન સામર્થ્ય, શૈલી, કર્તાનું હૃદ્ગત અને તેની ભાવનાઓ, કર્તાના જીવનચરિતમાં આ સર્વના ઉગમસ્થાન અને સ્વરૂપ, વગેરે આવા સમગ્ર અવ-લોકન કાર્યના બધા અંગોને યથાયોગ્ય ચર્ચવા જઇયે, તો એક મોટું પુસ્તક ભરાય એટલા વ્યાખ્યાનો જોઇયે. એક દોઢ કલાકને બદલે ચારાયણની સપ્તાહ જેટલો સમય જોઇયે માટે આજે તો બીજા બધા અંગોને બનતા સુધી અલગ રાખીને આ આશરે અઢારસો

ભાગ ૨ ખપત પ્હેલા સોળ વર્ષમા વાર્ષિક ૩૭૫ નકલ અને ૧૯૦૮ થી ગણતા તેર વર્ષમા ૭૦૦ થી કઇંક ઓછી વાર્ષિક

ભાગ ૩ ખપત વીશ વર્ષમા વાર્ષિક ૪૫૦ નકલ.

ભાગ ૪ ખપત ઓગણીશ વર્ષમા વાર્ષિક ૪૭૫ નકલથી કઇંક ઓછી

આ આંકડા આ ચોપડીની લોકપ્રિયતા સ્થાયી ગણાય એવી છે અને ધીમે ધીમે વધતી જાય છે એટલું સાબીત કરે છે, પણ સાથે સાથે-ગુજ-રાતી પ્રજામા શિષ્ટ સાહિત્યના વાચનની પ્રગતિનો વેગ કેટલો તો ધીમો છે, એ પણ ખુલ્લુ બનાવી આપે છે ધન્ય હો ધન્ય જ પુણ્યપ્રદેશ અમારો ગરૂ ગુર્જરદેશ-જેમા તેના અર્વાચીન શિષ્ટ સાહિત્યમાથી જે નવલકથા સૌથી વધારે વખણાઈ અને લોકપ્રિય થઈ, તેના ચારમાથી એકે ભાગની વાર્ષિક હજાર નકલ કે તેમાના એની તો વાર્ષિક પાચસો નકલ પણ હજીયે ખપતી નથી

પાના લાંબા નવલ-પુરાણના કે કાલ્પનિક મનોરાજ્યના અવલોકનનો માત્ર આરંભ કરતા, તેની વસ્તુસંકલનાને જ આપણે યથામતિ તપાસીશું અને વીંખીશું, અને તેની લટે લટ ઉકેલી ઉકેલીને અંતે પાછી સંકેલવાની કળ જોઈ લઇશું.

ઇ સ ૧૯૦૧ પછી આપણે સૌ કરવા મથિયે છિયે તેમ ચારે ભાગને એક દૃષ્ટિબિંદુમા લઇ એક કથા એક કૃતિ તરીકે ગણનાર, પૃથક્કરણના ઉમરામા જ એક મોટી ઠોકર ખાય છે. ચારે ભાગ એક કૃતિ એક કથા છે તેની ના પાડવા ઇચ્છતો નથી, અને આખુ એક દૃષ્ટિક્ષેત્રે એક બીજા ભાગવિભાગની ધૂપછાયમા જોવાનું છે એ તો દેખીતુ જ છે, પરંતુ ઘણા વાચનારને આનો એવો અર્થ કરતા જોઉં છુ કે સરસ્વતીચન્દ્ર કુમુદસુંદરી અને કુસુમસુંદરી એ ત્રિપુટી સાથે જે કંઇ બનાવાદિ સીધી રીતે સંબદ્ધ તે જ મુખ્ય વસ્તુ, અને આ અઢારસો પાનામાનું બીજુ સર્વ તે આડકથાઓ ઉપકથાઓ વગેરે અને એવા મત વિશે હુ ભાર દઇને કહેવાની રજા લઉં છુ કે તે જાતે ખોટો છે અને વળી ભ્રામક હોઇ અવલોકન કે પૃથક્કરણ કાર્યના લગભગ બધા જ અંગમા અનેકાનેક ભૂલો ઉત્પન્ન કરનારો થઈ પડે છે. મહાભારતમા અથવા તો કોઇ પણ પુરાણમા જેમ, તેમ 'સરસ્વતીચન્દ્ર' મા ય મુખ્ય વસ્તુ પોતે જ એકથી વધારે છે; અને એમા જેટલી મુખ્ય વસ્તુઓ છે તેટલા આદિ, મધ્ય, અને અંત છે, તેટલા નાયક નાયિકા ઉપનાયક પ્રતિનાયક છે, તેટલા જ મુખપ્રતિમુખ ગર્ભનિર્વહણાદિ પણ હોવા જોઇયે અને છે. કર્તાએ ચોપડી ચાર ભાગે બ્હાર પાડી એટલું જ નહીં પણ ચાર ક્રમે લખેલી છે, ઓગણીશ વર્ષે પૂરી કરેલી છે, અને દરેક ખંડ યોજતા તે તે ભાગવિભાગને દૃષ્ટિક્ષેત્રના મધ્યમાં આણી મુખ્ય વસ્તુ ગણીને જ રચેલી છે. ચતુર્મુખ બ્રહ્માના આપણે ચારે મુખ એક ક્ષણે પ્રકટ થયા માનિયે છિયે. આ અક્ષર મૂર્તિ બ્રહ્માના ચાર મુખ એક પછી એક યોજાયા અને ઘડાયા છે.

એટલે એ દરેક મુખ ઉપરની એક એક, અને વચલી તાલકી ઉપ-
રની પાચમી—ચારેમા ગુંથાઈ ઉપર તળે પરોવાઈ પાચેને પાછી એકમા
સાકળી લેનારી, એ પ્રમાણે આ જટાજૂથમા પાંચ જટાઓ સલગ્ન
છતા એક એક સ્વતંત્ર પણ છે, જે બધીને છુટી છુટી ઉકેલવાની
અને પાછી સંકેલવાની છે

આ પંચજૂટ જટાકલાપમાની પ્હેલી જટામા નાયક બુદ્ધિધન
છે, ઉપનાયક ભૂપસિંહ છે, અને પ્રતિનાયક શઠરાય છે એ કથાનો
આરંભ બુદ્ધિધન પિતા મરતા અને પોતાનુ લગ્ન કરતા કરજદાર
થાય છે, અને પછી માંદો પડે છે તે દરમિયાન વર્ષાસન અટકે
છે, માતાને પોતાનુ પલ્લુ વેચી નાખવાની વારી આવે છે, અને
કારભારી શઠરાય તરફથી અસહ્ય અપમાન ગળી જવુ પડે છે, એ
બનાવોથી શરૂ થતા વૈરાગ્નિમા, અને એક જબરા માણસના નબળા
શત્રુઓ એક બીજાને મળી જાય એ ન્યાયે બુદ્ધિધન અને ભૂપ-
સિંહની મંડાતી મિત્રતામા છે બુદ્ધિધનની રાજ્યનીતિ ધીરી,
મિત્રતાને ટકાવી વધારી ખીલવી મિત્રને ખરેખર સુધારવાનુ શ્રેષ્ઠ
અને સ્થાયી ફ્લ વાછનારી, અને શત્રુ ઉપર સામો ઘા ન કરતા
તેના દુષ્કૃત્યોની ધસી પડની ઇમારતના ઢગલા તળે જ તેને કચ-
રાવા દેવાની હોવાથી, એ નીતિના ફલને પાકતા પાકતા ચોવીશેક
વર્ષ વહી જાય છે ખરા પરંતુ પરિપક્વ ફલ જ્યારે ખરેજ હા
થમા આવે છે ત્યારે તે—ચૈત્ર શુદ પડવાને દિવસે—ઘાટ, તેજ,
રંગ, રસ, ગંધ, અને માધુર્ય, સર્વ વાતે અનુપમ જ નીવડે છે.
કર્તા એ આખું ફ્લ ત્રણ જુદી જુદી ક્ષણોના ત્રણ ચિત્રોવડે
આલેખે છે. પ્હેલુ ચિત્ર " શઠરાયની ખટપટનું ઉડાણુ જોઇ અ-
માત્ય આભો ન બન્યો, " ત્યાથી માડીને " રાણો અમાત્યને આગ-
ળીએ લઇ ચાલ્યો અને સૌને અદૃશ્ય થયો, " ત્યા સુધીનું પંદર
પાનાનું છે (૧ ૧૫૩–૧૬૮). આમા શઠરાય હાર્યો, જમીન-

દોસ્ત થયો, એ પ્રધાન વક્તવ્ય છે. ભૂપસિંહના બુદ્ધિધન ઉપરના ભાવ આથી વધારે સ્પષ્ટતાથી અને હૃદયના સુકોમલ રંગોમા વ્યક્ત કરતું બીજું ચિત્ર, તેજ રાતે બગીચામા ફુવારા પાસેની બેઠકના આરંભનું છે, જ્યા બુદ્ધિધન મહેલના સભાખંડમાના ઉત્સવવૈગ-ણ્યના ગુંચવારાથી શ્રાન્ત થયેલો જરા પવન ખાવા બાંક ઉપર આવીને બેઠેલો, વા આડો પડેલો, પડયો પડયો જ આંખ મળતા સાત્ત્વિક સ્વમાવલિની આનંદલહરો માણતો હતો, અને ભૂપસિંહે ત્યા આવી, એને જગાડવાને બદલે એના માથા તળે ઉશીકું ગોઠ-વાવ્યું, અને એની જ આસપાસ ગાલીચા અને સોનેરી રૂપેરી વાલસરોની બેઠક જમાવી (૧ ૨૭૮–૨૮૩) અને ત્રીજું ચિત્ર આ બે વચ્ચેનું, પાછલે પ્રહરે બુદ્ધિધન સૌભાગ્યદેવી પોતાની ખાનગી મેડીમા મળે છે, અને સૌભાગ્યદેવીની સાત્ત્વિક વાંછનાઓ તૃપ્ત કરી, બુદ્ધિધન એની સાથે શુદ્ધ ગૃહસ્થાશ્રમના દીર્ઘ તપને અંતે તેના પરિપાક રૂપ શુદ્ધતર વાનપ્રસ્થાશ્રમમાની પ્રવેશક્ષણની આનંદ સમાધિ અનુભવે છે, તે છે (૧ ૨૬૨–૨૬૪).

દુનિયામા ચોવીશ વર્ષથી પણ વધારે લાબો કાળ ચાલે એવી ઘણી પ્રવૃત્તિઓ હોય છે, પણ તેમા આદિથી અંત સુધી સુકાની તે ને તે એવી થોડી હોય છે, અને તેમા પણ પ્રવૃત્તિ બધો વખત એકસરખી ચાલી રહેલી એવી તો કોઇક જ. વળી એવી વિરલ પ્રવૃત્તિને ચોવીશે વર્ષ એકધારી નિરૂપવાનું કાર્ય ઇતિહાસ કરી શકે ખરો, પણ કલાની જુદી પદ્ધતિને તે અનુકૂલ પડતું નથી. આથી કરીને કર્તા ચૈત્રી પડવાથી એક મહિના આગળથી જ—માઘ શિવ-રાત્રિના આગલા દિવસથી—ખરો આરંભ યોજે છે, અને તે પહેલાનો બધો ઇતિહાસ વચ્ચે ટુકામા ગોઠવે છે. પિતાઓનો જાતિવિરોધ પુત્રીઓમા ઉતરેલો છે અને અલકકિશોરી ખલકનંદા ઉપર મો મચકોડે છે, એટલે ખલકનંદા તેનો મદ ઉતારવાનો નિશ્ચય કરી જમાલને ઉશ્કેરે છે. જમાલ તેને રાતે સાસરે જતી આંતરવાનો મૂર્ખ બેત

રચે છે. અને તે અકસ્માત ત્યજવો પડતા અમાત્યના ઘરમાં જ ઘુસી જવાનું વધારે મૂર્ખ સાહસ કરે છે. આ બિંદુથી વાર્તા જામે છે અને કર્તાના વર્ણનોના વિશાળ મનોહર તરંગાવલિ ભરેલા પટ ઉપર વાચનારને વિવિધ રસોમા નિમગ્ન કરતી કરતી એકસરખા વેગથી ધસે છે, અને ઉપર આપણે જોઇ ગયા તે શિખર સુધી ચ્હડે છે

વર્ણનોમા કર્તા ત્રણ જુદા જુદા હેતુ સદૈવ પોતાના લક્ષ્ય તરીકે એકસરખા નજર આગળ રાખે છે, અને અધિકારી વાચનારને એ ત્રણે હેતુ એકસાથે સાધવાની કર્તાની કલા છક્ક કરી નાખે છે પ્રથમ લક્ષ્ય સજીવન અંગોપાગસંપૂર્ણ ચિતાર વાચનારની નજર આગળ ખડો કરવાનુ અને તે કર્તા વર્ણનમા તેમ સંવાદોમા અને જુદા જુદા બનાવોની તે તે પાત્રોની પ્રકૃતિ સાથેની સંકલનામા આબાદ ખડો કરી શકે છે આના દાખલા આપવાની જરૂર જ નથી કેમકે કર્તાની કલ્પનામા આ વાસ્તવિકતાનો ગુણ " સરસ્વતીચદ્ર " મા જ્યા જોશો ત્યા આખે ઉડીને વળગે એટલો પ્રકાશે છે, વસ્તુના કોઇ વિભાગની આખી ઇમારત કેવલ કાલ્પનિક અને અધર લટકતી લાગે ત્યાં પણ તેની ઘણી ઘણી વિગતો, તેની ઇંટો બારી જાળી થાભલીઓ છત આદિ, કર્તા બનતા સુધી વાસ્તવિક કે વાસ્તવિક જેવી જ વાપરે છે; અને "સરસ્વતીચદ્ર"ની સ્થાયી અને વધતી જતી લોકપ્રિયતાનું એક મોટુ કારણ એ જ છે.

કર્તાનું બીજુ લક્ષ્ય કોઇપણ બનાવ અને તેને લગતા પાત્રો એવા જ કેમ, તે પાત્રોની આગલીપાછલીમા પૂરની ઝીણવટ પર્યેષણા અને અનુભવી દષ્ટિથી ઉતરીને વાંચનારની ખાતરી થાય તેમ સચોટ બતાવી આપવાનું છે આવી માનસશાસ્ત્રી વિવેચના કર્તા પોતાના દરેક મુખ્ય પાત્ર વિશે ફરી ફરીને કરીને તેને અમુક દેશ કાલ સંજોગાદિ વાસ્તવિક જલતું વાસ્તવિક માછલુ ચિત્રી આપે છે " સરસ્વતીચદ્ર "માંનાં સ્ત્રી પુરુષો અને તેમના રાગદ્વેષ, તેમને થતા અનુભવો અને તેમણે કરેલા કૃત્યો, આથી કરીને જ એકપરિમાણી

રેખાચિત્ર કે લબાઇ અને પ્હોળાઇ એ બે જ પરિમાણુવાળા ભિત્તિ-ચિત્ર મટીને ત્રણે પરિમાણુવાળી મૂર્તિઓ બની શકે છે; અને જે કોઇ કાવ્ય નાટક કે નવલકથા આવી સ્વયભૂ સ્વયગતિમાન સ્ત્રી પુરુષ સૃષ્ટિ જમાવે છે, તે જ બ્હોળો ફેલાવ પામી, અસંખ્ય હૃદયોમા પોતાની મોહની લગાડી જગાડીને, લાબા કાલ સુધી પ્રજાની ભાવનાઓનું ઉદ્બોધન અનેકાનેક રૂપે કર્યે જવા સમર્થ છે

કર્તાનુ ત્રીજુ લક્ષ્ય આવા વર્ણનોના તેજ બાહ્ય ગૌરવ આદિથી અંજાઇ તરુણ કે સમાનશીલ વાચનાર રખેને નીતિઅનીતિના સનાતન ભેદ ભુલી આકર્ષક મોહજાલમા સપડાઇ જાય, તેના પ્રતીકાર માટે તે તે વસ્તુનુ નીતિઅનીતિની વિવેકદષ્ટિએ ખરૂ સ્વરૂપ પણ તેની બુદ્ધિ ઉપર ખુલ્લેખુલ્લુ છાપી આપવાનું છે આ ભાગના બારમા પ્રકરણમા ભૂપસિંહના દિવાનખાનાને અધિકારેષણા અને રાજવૈભવની મોહનિદ્રા માટેના પલગની ઉપમા, દેશી રજવાડાના અમલદારોનું પીનવકોડની ગુનાહકલમોના દૃષ્ટાન્તો તરીકે વર્ણન, અને શઠરાયનુ તેજ ડગલે ડગલે લેવાતું જ ગયુ અને આખરે એના આખા જન્મારાના સંગી ગુમાને પણ એને ત્યજી દીધો એ આખુ ચિત્ર, અને ત્રીજા ભાગમા આખા બુદ્ધિધન વસ્તુની સમાપ્તિમા "**एतद्धि परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनां**" એવા કડક સૂત્રનો ઉપયોગ,-એવા એવા દાખલામા કર્તાનું આ વલણ અતિ ઉત્કટ મુદ્રા ધારણ કરે છે નીતિવિવેચક ધર્મરાજના નિર્ણય સંપૂર્ણ માયા અને ન્યાયીની સાથે ઉગ્ર, ભયાનક, રોમહર્ષણ પણ હોવા જોઇયે, એવુ ભાન, મોટે ભાગે "**कान्तासंमिततया**" જ બોધને મીઠાશથી પાવાની વૃત્તિ વાળા સાહિત્યરાશિમાં, ગોવર્ધનરામ જેટલા માપમા કોઇક જ કર્તામા માલુમ પડે છે

વસ્તુના આ ભાગની સકલનામા બે બિંદુ વિશે થોડી વિગતમા ઉતરીને ચર્ચા થવી ઘટે છે. જમાલ અમાત્યના ઘરમા પેઠો કઇ તિથિએ? ફાગણ શુદમા કે વદમા? કર્તા પ્રથમ લખે છે,

"રાત અધારી હતી" (૧ ૯૬), અને તે જ રાતે ત્રણેક કલાક ઉપર–આશરે સાડાદશે–નરભેરામ બુદ્ધિધનને લીલાપુરમા રાજબા સાથે આડો સબંધ હતો એ મતલબના ખોટા કાગળો તૈયાર કરવામા આવ્યાની બાતમી આપીને ઉમેરે છે કે તે રાણાને તુરતમા બતાવવાના છે (૧ ૮૫), તથા બીજે જ દિવસે બપોરે એ કાગળો રાણાને બતાવવામા પણ આવે છે, તેનું વર્ણન કરતા કર્તા લખી જાય છે કે "બે ચાર દિવસ પછી ચૈત્રી પડવો હતો" (૧ ૧૧૨) આ શબ્દોને વળગી રહિયે તો જમાલે ગૃહપ્રવેશ વદ આઠેમ નોમથી વ્હેલો[3] કરેલો નહી એમ લેવુ પડે પરતુ રાતે સાડાદશ અગિયારે ચદ્ર અસ્ત થાય એવી તિથિ એટલે કે શુદ છઠ સાતેમ લઇયે તોપણ પ્રસ્તુત બનાવની કોઇ વિગત સાથે વાધો આવે એમ જણાતું નથી, એટલુ જ નહી પણ નવીનચદ્રને તે રાતે ઘા વાગ્યો, તે રૂઝાતા પરતુ એ હજી અશક્ત હતો અને દવા ચાલૂ હતી તેવામા અલકકિશોરીને એના ઉપર મોહ થયો, કૃષ્ણકલિકાની દુષ્ટ સૂચનાઓએ એવી કલ્પનાને ધીરે ધીરે તૈયાર કરેલી હોવાથી, અને તે પછી પાછી એ મોહની વાત પણ જૂની થઇ ગઈ, અને અલકકિશોરીએ પોતે જ બધુ ભોળપણમા ભાભી આગળ કહી દીધુ, વગેરે બનાવ પરપરા ચૈત્રી પડવાના પ્હેલા બની જાય છે, તેને માટે પૂરતો અવકાશ વદ આઠેમ નોમ લઇયે તો રહેતો જ નથી સામી બાજુએ જમાલ ક્યા ગયો એનુ શુ થયુ હશે, તેની શઠરાયના પક્ષને ખબર જ પડતી નથી, એ પ્રમાણેની ઘટના પાચસાત દિવસ ચાલે તેમાય

---

૩ જમાલના ગૃહપ્રવેશને માટે રાતે સાડાદશ અગિયારે ચદ્ર આથમી જાય, અગર મોડી રાતે આશરે દોઢવાગે ઉગે તે પ્હેલા નહી, એવી રાત લઇયે એટલે વર્ણનની કોઈ પણ વિગતનો બાધ નહી આવે આ બેમાથી વ્હેલી શુક્લપક્ષની તિથિ જ લેવાના કારણો ઉપર દર્શાવ્યા છે, અગર જો કે કર્તાએ વર્ણન લખ્યુ તે વખતે તેમના મનમા કૃષ્ણપક્ષની તિથિ જ હશે એમ પણ લાગે છે શુદ ૬–૭ અને વદ ૮–૯ ની વચ્ચેની કોઈ તિથિ નહી જ ચાલી શકે

જેટલો અસંભવ આવી જાય છે, તે એ ઘટના ત્રેવીશ ચોવીશ દિવસ સુધી બુદ્ધિધન ટકાવી શક્યો એમ લેવુ પડે તેથી કંઇ હદ ઉપરાંત વધી જાય એવુ નથી, અને, આગળ ચાલતા જોવામા આવશે તેમ, ચંદ્રકાન્ત અને ધૂર્તલાલના પ્રકરણોને માટે શુદ પાંચમ છઠ અને ચૈત્રી પડવા વચ્ચેનો ગાળો પણ પૂરતો ગણી શકાય એટલો નથી જ એ પ્રકરણોને માટે શુદ પાંચમ છઠ કરતા પણ વ્હેલી તિથિ આવશ્યક છે, જે કોઇ રીતે પણ મળી શકે એમ છે નહીં, કેમ જે વાર્તાનો આરંભ જ શિવરાત્રિના આગલા દિવસથી થાય છે, અને નવીનચંદ્રને અમાત્યને ઘેર સૌ સાથે ઘરના જેવો થઇ જતા સાતેક દિવસ તો લાગે જ. બધુ જોતાં મ્હને લાગે છે કે જમાલના ગૃહપ્રવેશને માટે ફાગણ શુદ છઠ સાતેમ–એથી વ્હેલી તિથિ અશક્ય જ હોવાથી–લેવી પડે એમ છે, અને એ પ્રમાણે લેતા પણ જે કંઇ ત્રુટિઓ સંકલનામા રહી જાય છે તે અનિવાર્ય ગણીને નિભાવી લેવાની છે.

વસ્તુઘટનાનું બીજુ ચર્ચાસ્થાન વધારે નિશ્ચિત મત આપી શકું એવુ છે. અલકકિશોરીને આરંભમા વીશબાવીશ વર્ષની કહી છે (૧૭) જાજરમાન કાયાનુ વય ખીલતી જુવાનીમા લોક હોય તે કરતા મોટુ ધારે એ કારણથી એનુ ખરૂ વય આપણે વીશ જ લઇશુ પ્રમાદધન બ્હેન પછી તેરચૌદ માસે જન્મ્યો છે (૧૫૭). અલકકિશોરી વીશની ત્યારે પ્રમાદધન ઓગણીશ લગભગ. હવે તેજ વખતે રાણા ભૂપસિંહને સાડત્રીશ આડત્રીશની ઉંમર જણાવી છે (૧ ૨૧). આ પ્રમાણે અલકકિશોરી રાણાથી સત્તર વર્ષ અને પ્રમાદધન અઢાર વર્ષ ન્હાના થાય

પરંતુ કર્તાએ આ વયોની ગણતરી બીજી રીતે પણ આપેલી છે. ભૂપસિંહ સગીર મટતા અને પોતાની જાતનું રક્ષણ કરી શકે એવડો થતા મોસાળથી સુવર્ણપુર આવે છે અને લાગલો બુદ્ધિધન જોડે સંબંધ આરંભે છે (૧ ૪૫). આ ક્ષણે એની ઉંમર અઢારથી

ઓછી ન જ હોય. થોડા વખત પછી ભૂપસિંહ અને બુદ્ધિધન બંને લીલાપુરવાસી બને છે (૧ ૪૬). આ ગાળો ઓછામા ઓછો ૭ માસનો ગણવો પડે. લીલાપુર ગયા પછી ચાર વર્ષે અલકકિશોરી અને પાચ વર્ષે પ્રમાદધન જન્મ્યા એમ પણ કર્તાએ લખ્યુ છે (૧ ૫૭) એટલે આ ત્રણે આકનો સરવાળો લેતા અલકકિશોરી અને પ્રમાદધન રાણાથી સતર અઢાર નહીં પણ ઓછામા ઓછા બાવીશ અને ત્રેવીશ વર્ષે ન્હાના ઠરે છે

વાર્તારસે અલકકિશોરી વીશથી ન્હાની સભવતી જ નથી, અને આખી સકલના તપાસતા બીજી રીતે પણ આ બીજી ગણુતરી જ બેસતી આવે છે. ભૂપસિંહ બુદ્ધિધનને ચૈત્રી બીજને દિવસે કામદાર પદનો શિરપાવ આપે છે ત્યારે તે બેતાળીશ ત્રેતાળીશ વર્ષનો, અને સાડત્રીશ આડત્રીશનો તો એ તેથી ત્રણ ચાર વર્ષ પ્હેલા (૧ ૨૧) જડસિંહના પછી ગાદીએ આવી ગણો બન્યા ત્યારે, એમ લેતા જ સર્વ સચવાય છે બંનેએ વીશેક વર્ષ લીલાપુરમા ક્હાડયા તેમાના છેલ્લા સોળ તે અલકકિશોરીના પ્હેલા સોળ, તથા બુદ્ધિધને લીલાપુર ગયા પછી એકબે વર્ષે સનદ મેળવી, ત્રણચાર વર્ષ વકીલાત કરી, આશરે ૫ દ૨ વર્ષ શિરસ્તદારી કરી, અને પછી તે રાણાનો હુઝૂર સેક્રેટરી (૧ ૬૪) અને અમાત્ય થયો, એમ બધો મેળ મળી રહે છે.

બેશક શિરસ્તદારીનો ચૌદ પદર વર્ષનો ગાળો ઘણો લાબો છે, અને ભૂપસિંહને ગાદી મળી ત્યારે તેને ચોત્રીશેકનો ગણી લેવામા કર્તા આ ગાળાને ટુકો કરવાના હેતુથી જાણ્યે અજાણ્યે પ્રેરાયા હોય. પરતુ એમ પણ ઓછામા ઓછા દશ વર્ષનો ગાળો રહે છે, જે બુદ્ધિધનની મહત્ત્વાકાક્ષા જોતા અને એ ગાળા માટે કર્તાએ ટુકામા પણ સુવર્ણપુરને લગતા જે જે પ્રકરણો વર્ણવ્યા છે તે લેતા, આખી સકલનામા દોષરૂપ ગણવો પડે એટલો લાબો તો છે જ; અને વળી ઉપર જોઇ ગયા છિયે તે પ્રમાણે, અલકકિશોરીની જે ઓગણીશ

વીશની ઉંમર વાર્તાની આખી ઉઠાવણીને માટે આવશ્યક છે, તેને અસમ્ભવિત બનાવી દે એવો છે.

શિરસ્તદારીનો ગાળો ચૌદને બદલે દશ વર્ષથી પણ કંઇક ઓછો ગણી શકાત અને ભૂપસિંહને ફાગણ ચૈત્રમા કર્તાએ લખ્યુ છે તેમ સાડત્રીશેકની ઉંમરનો પણ રાખી શકાત, જો કર્તાએ અલક-કિશોરી પ્રમાદધનને બુદ્ધિધન લીલાપુર ગયો તે પછી તુરતમા જ અવતરેલા ઠરાવ્યા હોત તો બુદ્ધિધન ભૂપસિંહે બધા મળીને વીશ નહીં પણ પંદર સોળ વર્ષં લીલાપુરમા ગાળ્યા, તેમા લીલાપુર જતા જ સૌભાગ્યદેવીને અલકકિશોરી સાપડી, પછી વર્ષે પ્રમાદધન અવતર્યો, તે પછી તુરત એના શુભ પગલાને પ્રતાપે પિતાને સનદ મળી, અને વકીલાત કરતા પાંચ છ વર્ષ થયા ત્યા સદાશિવપંત-વાળો કિસ્સો બનતા એ શિરસ્તદાર નીમાયો, એ પ્રમાણેની યોજના યોગદંમ દોષરહિત ગણી શકાય એવી થાત, એમ લાગે છે.

'ગુણસુંદરીનુ કુટુમ્બજાલ' એ બીજા ભાગમા નાયિકા ગુણ-સુંદરી, નાયક માનચતુર, ઉપનાયક વિદ્યાચતુર અને ઉપનાયિકાઓ ધર્મલક્ષ્મી અને સુંદરગૌરી છે. કુમુદસુંદરી અલકકિશોરીનાથી નોખી પ્રકૃતિની કેટલી અને કેમ તેનું દિગ્દર્શન કરાવતા કર્તાએ કુમુદસુંદરીના પિતામાતા આદિનો ઇતિહાસ કંઇક આપ્યો છે તે આ જટાક-લાપમાની પ્હેલી અને બીજી જટાને સાંધનારી પ્હેલી લટ ગણી શકાય. પ્હેલા ભાગની કથાના બનાવો મુખ્યત્વે લીલાપુર અને સુવ-ર્ણપુરમા બને છે, તો આ બીજા ભાગમાના બનાવો મુખ્યત્વે મનો'-રિયુ ગામ અને રત્નનગરી રાજધાનિમા બને છે. પ્હેલી કથાના આરંભ અને અંત સુવર્ણપુરમા છે, માત્ર ઇતિહાસ તરીકે વિહંગમ-દૃષ્ટિએ જોઈ લેવાના વચલા વર્ષો અને બનાવોનું મથક લીલાપુર છે, તેમ બીજી કથાના પણ આરંભ અને અંત મનોહરિયામા છે, અને સિંહાવલોકને ટુકામા જાણી લેવાની વચલી વિગત રત્ન-

ગરીની છે. પણ આવા આવા સામ્ય દૃષ્ટિયે તે ખરુ જોતા લગ ભગ નકામુ છે. સંકલના દૃષ્ટિએ પ્હેલા અને બીજા ભાગને સાથે જોતા એમની એક બીજાથી અત્યંત વિભિન્નતા જ નજરે પડે છે, જેનું કારણ એ બેના વિષયો વચ્ચેનું ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવના જેટલુ અંતર છે પ્હેલા ભાગના વસ્તુનો મુખ્ય વિષય રાજખટપટ, રાજદરબાર, અને કારભાર વિવર્ત્તનો હતો બીજા ભાગના મુખ્ય વસ્તુનો વિષય કુટુમ્બકબીલાની જંજાળ અને ઘરગતુ બનાવો અને વ્યક્તિગત ગુણદોષ અને રાગદ્વેષમાથી ઉપજતા સુખદુઃખ અને મુંઝવણો જ છે એ "ગુણસુંદરીના કુટુમ્બજાલ" ની કથા અને તેના આદિ મધ્ય અને અંત હવે તપાસિયે

એ કથા કર્તાએ એકને પાપે હોડી ડૂબે તો એક બેને પુણ્યે તરે પણ, એ કહેવતના દૃષ્ટાન્ત જેવી રચી છે વિદ્યાચતુર મુંબાઇની પાઠશાળામા "ઠેઠ સુધી" (૨ ૭૨) ભણી રત્નનગરીની ઇંગ્રેજીશાળામા માસ્તર[૪] થયો, અને ફુરસદના વખતમાં એણે ગુણસુંદરીને ભણાવી ગુણસુંદરી પણ હોસીલી અને બુદ્ધિશાળી એટલે થોડાજ વખતમા મગજની ખીલવટ, જ્ઞાન મેળવતાજ રહેવાની વૃત્તિ, સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ, અને રસપરિપાક બહુ સારા થયા ત્યાં એક તરફથી વિદ્યાચતુર બાળક યુવરાજ મણિરાજનો આચાર્ય નીમાયો અને બીજી તરફથી તેના પિતામાતા ભાઇ ભાભીઓ બ્હેનો અને તેમના છ છોકરા વખાના માર્યા એને આશ્રીને વળગ્યા. આ તેર જીવમાથી છ છોકરાને બાદ કરિયે તો બીજાંનો વખો પણ નિર્દોષ અને કેવળ

૪ હેડમાસ્તર એમ ઘણું કરીને કોઇ ઠેકાણે લખ્યુ નથી, જેમ "ઠેઠ સુધી" એટલે એમ એ પણ ગર્ભિત રાખેલુ છે પરંતુ આગળ આ વાર્તાનો સમય ૧૮૮૩ ની આસપાસનો છે એમ દલીલ કરવામા આવશે, તે પ્હેલા સત્તર અઢાર વર્ષે, એટલે ૧૮૬૫–૭૦ ના અરસામા, ડિગ્રી મેળવીને થોડા જ સમયમા માણસને હેડમાસ્તરની જગા મળતી જ, તો આ તો મામાની વગ પણ હતી.

સંજોગજન્ય, માતા ધર્મલક્ષ્મી અને વિધવા મોટી ભાભી સુંદર એ એનો જ ગણી શકાય. પિતા માનચતુર આખી જુવાની નોકરી કરેલી છતા નિષ્કિંચન રહેલો કટેવને લીધે, વળી ઉતરતી જુવાનીમા અસાધ્ય રોગનો ભોગ બનેલો કટેવને લીધે, એટલે ન્યાયતુલાના એના પલ્લામા મુકી શકાય એવી બેજ બાબત કર્તા પૂરી પાડે છે; પ્રથમ એ કે મોડી મોડી પણ એણે એ કટેવ છોડી જ, અને બીજી કુટુબમાના ભલમનસાઇ વાળા જન્તુઓને તેમની જ ભલમ-નસાઇનો લાભ લઈ લઇને નઠોર ઢોર જેવા બીજા કુટુમ્બીઓ કચરી ન નાખે એ તપાસવાનો કુટુમ્બરક્ષા અગે જ વડીલનો જે મોટો ધર્મ, તે જાણી પાળવા–પળવવાની એની કર્તવ્યબુદ્ધિ અને શકિત. સાસારિક પ્રશ્નોમાં સ્થિતિરક્ષક વળણુ રાખીને આપણી રૂઢિ-ઓના શુદ્ધ રૂપનો બનતો પક્ષવાદ કરવો એ જ પોતાનો પોતાના જમાનામા મુખ્ય ધર્મ છે, એવી દૃઢ પ્રતીતિ વાળા કર્તાએ[૫] પણ આ ભાગમા સંયુક્ત હિંદુ કુટુમ્બ સંસ્થાના દોષસ્થાનો ચિતરવામા મણા રાખી નથી, એ એમની કલ્પનાના વાસ્તવિકતા ગુણનો મહિમા પ્રતિપક્ષીઓને પણ સ્વીકારવો પડે એવો છે. સામી

---

૫ (અ) જુવો 'સાક્ષર જીવન' નો મ્હારો પ્રવેશક, પૃ ૬૪ અને તે તળે ટીપ (બ) ભાગ ૪ પ્રકરણ ૬ મા પણ અવિભકત કુટુમ્બ સસ્થાના દોષો ચિતરતા પાછુ વાળી જોયુ નથી બીજા ભાગમાના ચિત્રમા કુટુમ્બી વ્યકિતઓમાથી કેટલીકની અનીતિ કટેવો આદિ કારણ રૂપે આપ્યા છે, તે પણ ચોથા ભાગના ચિત્રમા નથી, મનુષ્ય માત્રને કુદરતી સ્વાર્થ, અજ્ઞતા, અને તાણાતાણ જેવી પામર વૃત્તિઓ જ મુખ્ય કારણો રૂપે રાખેલી છે અને તો પણ અતિકરુણ ચિત્ર દોરેલુ છે કર્તા પોતે જેમા જન્મ્યા, ઉછર્યાં, અને જેને આખુ આયુષ્ય વળગી રહેલા, તે કુટુબ ગુજરાતી હિદુ અવિભકત કુટુમ્બોમા સારી પેઠે મોટુ ગણાય એવુ હતુ, અને એવા કુટુમ્બનો એમનો પોતાનો અનુભવ એકદરે એટલો તો ગ્લાનિ-કારક હોવો જોઇયે, કે તે મ્હારા જેવા એકલ ઉછરેલા અને રહેલા માણસથી પુષ્કળ પુરાવા વગર મનાય પણ નહીં

બાજુએ આ અવિભક્ત કુટુમ્બચિત્રની બીજી વિશેષતા એ છે કે એમાં કર્તાએ કમાનાર ભાર વ્હેનાર દમ્પતીને વડીલના ધર્મ જેમનું કર્તવ્ય તે માતાપિતા દંપતીથી જુદું પાડી નાખ્યું છે. હિંદુ અવિભક્ત કુટુમ્બની કેટલીક વિલક્ષણ મુશ્કેલીઓ આથી કરીને એમના ચિત્રમા સ્થાન જ પામી નથી. તેમ વડીલ સ્થાને અને ભાર વ્હેનાર એ ને એ વ્યક્તિઓ હોય ત્યા કેટલીક સરળતાઓ પણ થઇ જાય છે, તેનો લાભ પણ ગુણસુદરીને, એ પોતાના ગુણોત્કર્ષથી ન્હાની છતા વડીલ જેવી સૌના મનની પ્રીતિ અને શ્રદ્ધા સંપાદન કરી શકી, ત્યા સુધી મળતો નથી

કથાનું કલાદષ્ટિએ મધ્યબિંદુ ગુણસુદરીને કુમુદ અવતરી તે દિવસથી ચાળીશમે દિવસે એની અશુદ્ધિ મટી અને એ ન્હાઇ, એટલા સમયનુ છે. આ અરસામા પડેલી અગવડોથી જ ઢોર જેવા કુટુમ્બીઓને પણ જાણવામા આવ્યુ કે કુટુમ્બમાનું દરેકે દરેક પોતીકા આગવા રાગદ્વેષ સ્વાર્થ ઇર્ષ્યા સદસદ્ગ્રાહ આદિમા જ મચ્યુ રહે, પોતાના દુખને પણ ભૂલવા જેટલી કુટુમ્બભક્તિ અને કુટુમ્બસેવા કોઈ ન સ્વીકારે, તો કુટુમ્બ ચાલી જ ન શકે નિષ્કામ જેવી અથવા કુટુમ્બસુખ વધારવાના જ રાગવાળી ગુણસુદરી રાતદિવસ બધે પ્હોચી વળતી હતી અને બધાની ચિંતા રાખતી હતી તેથી જ આજ સુધી અગવડો ન્હોતી પડતી આ પ્રમાણે એમના હૃદયમા થોડુ પણ સ્થાન મેળવવા પામેલી ગુણસુંદરીએ ખાટલામાથી હરતી ફરતી થઈ શકી તે પછીનો અશુદ્ધિને લીધે પોતાને મળતી ફુરસદનો વખત સૌની પ્રકૃતિ અને સૌની ઇષ્ટ વસ્તુઓ વધારે જાણી લેવામા ગાળ્યો. અને એ જ અરસામા ગાડાની ખાલી પડેલી ધુરા ઉપર હાથમા રાશ ઝાલીને બેઠેલા માનચતુરે પણ વડીલકર્તવ્ય હાથમા લીધુ અને પછીના સમયમા ગુણસુંદરીની અતિ કોમલતા અતિ ઉદારતા આદિથી આખા કુટુમ્બને અને ખાસ કરીને વિદ્યાચતુર ગુણસુદરીને કઇ મોટી હાનિ થઇ ન બેસે એ બાબત સાવચેતી

રાખવા માડી. આમ આ મધ્યબિંદુની આગળના અને પાછળના બંને ઇતિહાસ ટુકાવી દેવામા આવ્યા છે, તથાપિ આખા ચિત્રના પ્રમાણમા ખામી રહી નથી.

આ કુટુમ્બકથાનો અંત આ ભાગમા પાચમા પ્રકરણને છેડે આવે છે. "ગુણસુદરીના કુટુબમા સર્વ વાતે હવે સિદ્ધિ થઈ અને એ કુટુમ્બનો સંસાર ચીલે પડયો" (૨ ૧૩૭). વળી કુટુમ્બના જે માણસોને વિદ્યાચતુરને વળગી રહ્યા વગર છૂટકો જ નહતો તેમનામાના ઘણાખરાને માનચતુર પોતાની જોડે મનોહરિયામા ગખવા લાગ્યો (૨ ૧૨૮ અને ૧૫૧) એટલે એ રીતે પણ વિદ્યાચતુર ગુણસુદરીને સુખશાતિ અને રુચતા ભોગત્યાગાદિના માર્ગ મોકળા થયા. પરતુ આ વસ્તુ એટલેથી જ સમાપ્ત થઇ ગણી શકાય ખરી ? વિદ્યાચતુર ગુણસુદરીની બે પુત્રી કુમુદસુદરી અને કુસુમસુદરીના ભાગ્ય રૂપ બીજા બે તતુઓ–એ બંને જ્યા પરણે તેને લગતી કથાઓમા જાય, તથાપિ સાથે સાથે આ વસ્તુના પણ તંતુઓ ગણવા ન પડે ? મોટી કુમુદસુદરીને પરણાવેલી હતી, સાસરે વળાવેલી પણ હતી. ત્યા એના સુખદુઃખાદિ આ કથાના પણ ભાગ ન ગણાય ? કુમુદસુદરી અને કુસુમસુદરી આખા જટાકલાપમાની એક બીજી જટામા નાયિકાઓ હોવાથી તેમના ભાગ્યના તતુ તે વસ્તુમા જ છૂટલે આ ભાગના વસ્તુનુ અવલોકન પૂરુ કરતા એટલુ જ કહેવુ બસ છે કે ગુણસુદરી અહીં કુમુદસુંદરીને સાસરે થયેલા અનુભવો વિશે પુત્રીએ બીજને દિવસે લખી કૃત્તેસંગ સવાર સાથે મોકલેલી ચિઠ્ઠી તેને છેક સાયકાળે મળી તેમાંના એક વાક્યમા જે મિતાક્ષર છે તેટલુ જ જાણવા પામે છેઃ "હું અત્રે છુ તો સુખી, પણ મ્હારુ હૈયું આજ ભરાઇ આવે છે તે કાલ ત્હમને મળીશ ત્યારે ખાલી કરીશ" (૨ ૧૪૦). પ્રમાદધન અને કૃષ્ણકલિકાએ મળીને કુમુદસુદરી ઉપર સામો આરોપ મુકવાની સંતલસ વિશેની વિગતનો કાગળ વનલીલાએ કુમુદસુંદરી તે પછીની પાછલી રાતે

ચાલી ત્યારે તેને હાથો હાથ આપેલો (૨ ૧૭૪), તે ગુણસુંદરીને પુત્રી નદીમા તણાઇ તે પછી કલાકેકમા તેની પોટલીમાથી મળે છે, ત્યારે જ માતા, અને પછી તુરત પિતા, જમાઇના અપલક્ષણો વિશે અને તેથી ઉપજતા પુત્રીરત્નના દુ ખો વિશે કઇયે જાણવા પામેછે (૩ ૪૬–૫૦).

ત્રીજા ભાગની ઇંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામા બીજુ વાક્ય એ ભાગના વસ્તુનું અવલોકન આરભતાં જ સ્મરવા જેવુ છે. " This narrative still continues to be a mosaic or even blending of the actual and the ideal aspects of our life in these days, but the latter, henceforth, begin to acquire a distinct predominance over the former આપણા દેશમા આ સંક્રાન્તિ કાળ ચાલે છે, તેમાના વાસ્તવિક જીવનચિત્રો, અને ભાવનામય કલ્પના વડે રચાતા વધારે ઉચ્ચ જીવનના અભિલાષોના કલ્પનાચિત્રો, એ બને વસ્તુ જોડે જોડે, અને વળી એ એના સમિશ્રણથી પરિણમતા ન કેવળ વાસ્તવિક તેમ ન કેવળ કાલ્પનિક એવા ચિત્રો, એ ત્રીજી વસ્તુ આ વર્ણનાત્મક કૃતિમા હુ આજ સુધીમા આપતો આવ્યો છુ તેમ આ ત્રીજા ભાગમા યે આપું છુ, પણ આ ત્રીજા ભાગથી માડીને કાલ્પનિક વિધાનો વાસ્તવિક છબીઓને દાબી દે, ઝાખા પાડે, એવા થવા માડે છે." 'રત્નનગરીના રાજ્યતત્ર ' નુ વસ્તુ પણ, પ્હેલા ભાગના જેવુ, રાજ્યખટપટ અને રાજ્યતત્ર છે પણ બે ભાગ વચ્ચેનું અંતર જમીન અને આસમાન વચ્ચેના અતર જેવુ છે. પ્હેલા ભાગના વાતાવરણ, બનાવો, અને પાત્રો, હું કહી ગયો તેમ, ત્રણે પરિમાણના યથાયોગ્ય સયોગવડે સધાતા વાસ્તવિકતા[૬] ગુણવાળા છે. આ ત્રીજા ભાગમા મલ્લરાજ અને એનો ઇતિહાસ આકાશના

૬ એ પાત્રો આદિમાના દોષ જોવા અને માપવાનુ કાર્ય પાત્રાલેખનના અવલોકનમા વધારે સારી રીતે થઈ શકે એવુ હોવાથી અહીં પડતુ મુકેલુ છે

રંગો, વાદળાની આકૃતિઓ, અને ઉંડા ઉંડા વ્યોમપારના તેજપુંજ, તારા, તેજાભાસ, આદિ કાલ્પનિક અંશોની બનેલી અમાનુષ પ્રતિમાઓ છે. નવલકથા નવલકથાપણું આ ભાગથીજ તજતી જાય છે. છબીઓ પાડતી પાડતી પીંછી અટકી જાય છે, આંખ સન્મુખ સૃષ્ટિ જોતી જોતી બીજુ જ કઇ જોઇ રહે છે, અને પીછી એ " દર્શન (vision)" ચીતરવાને મથે છે. પ્રસ્તાવનામા કર્તા દલીલ કરે છે કે ગુચવાયલા વિસંવાદી અસુદર જગતમા કલાનું કાર્ય સરલતા અને સવાદ રચવાનું છે, સૌંદર્યસર્જનની પદ્ધતિએ આ દલીલનો લાભ કર્તાને કેટલે સુધી મળી શકે એ મુદ્દાનો નિર્ણય તો આખી અવલોકનક્રિયાના સમાપ્તિકાલે સભવે એવી ક્રિયાની માત્ર શરુવાતના આ વ્યાખ્યાનમા એટલુ જ કહીને ચલાવી લેવુ પડે છે, કે આ બિદુથી કર્તા નવલના ભૂલોકમાથી પુરાણના ભુવર્લોક તરફ વધારે તણાય છે, અને બને છે એમ કે સજીવન પાત્રોના સુખદુખ રાગદ્વેષ ભોગત્યાગ આદિનાં ચિત્રોને ઠેકાણે વા તેમની સાથે સાથે, એમના ગ્રથસદનમા પ્લેટોના સવાદોનું અથવા ફિલસુફ, રાજપુરુષ, પક્ષવાદી, નિબંધલેખક, ટીકાકાર, એવા એવાના વાદપ્રતિવાદ અને વ્યાખ્યાનોનુ, કે પત્રકારની કટારોના જેવી થીગડિયા ઉપલકિયા વાક્યમાલાઓનુ પણ સ્મરણ કરાવે, એવુ એવુ ઘણુંયે આવી જાય છે.

કર્તાએ આ ત્રીજા ભાગમા જે ઇતિહાસ કલ્પી કહાડયો છે તે આખો એક પ્રશ્નના જવાબ જેવો છે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કમ્પનીની સત્તા જે સમયે નવીસવી પ્રસરતી હતી તે વેળા તેના અધિકારીઓમા અને તેના તત્રમા જે ગુણ જે મર્યાદાઓ અને જે ઉચ્ચગ્રાહો હતા, તેનો પૂરેપૂરો લાભ લેવા સમર્થ અને એ બદલાતા કાળમા એ લાભ લઇને તેમ પોતાના જ વીર્યથી બળવત્તર અને વિશુદ્ધતર થવાની શક્તિવાળુ' એક પણ દેશી રાજ્ય હોત તો તેનો ઇતિહાસ કેવો સ્યાત ? પ્રધાન ગમે તેવો દૂરન્દેશ નિપુણ નિઃસ્પૃહી છાતીનો આખો અને સમર્થ હોય તોપણ એકલહસ્તુ સત્તાસ્થાપના

અમર્યાદ શાસનતંત્રમા તેનું આવા પરિવર્તકાલમા થોડુ જ નીપજત, અને લોક પ્રતિનિધિઓ કે લોક નાયકોનું કોઈ પણ રૂપમાં અસ્તિત્વ નહીં, એવા પાયામાથી આવો કલ્પિત ઇતિહાસ ઉઠાવવાનો, એટલે એવા કલ્પનાવૃક્ષના બીજ લેખે પોતાના રાજવશ અને તેની પ્રનાલિકાઓના ગૌરવને રાષ્ટ્રના પરમ દૈવત પ્રમાણે રક્ષનારા એક પછી એક મહાસમર્થ રાજાઓની અખડ પરમ્પરા જ લેવી ઘટે, એટલો અંશ કર્તાના દર્શનમા વાસ્તવિક પણ છે. પરતુ અહીં આગળ જ એમની વાસ્તવિકતા સમાપ્ત થઈ જાય છે. જગતનો ઇતિહાસ અનેકાનેક દૃષ્ટાન્તોવડે પુકારી પુકારીને કહે છે કે મહા પરિવર્તોના સમયમા રક્ષણુને સારુ સ્વતત્રતા ઉગારવાને માટે ગમે તેવા સમર્થ રાજાઓ વા નાયકોની એક જ પરપરા પર્યાપ્ત નથી. પાસે પાસેના રાજ્યોમાંથી એવી બેચાર પરપરાઓ અવિચ્છિન્ન ચાલે અને અન્યોન્ય ખરા દિલનો સહકાર સાધે, તો જ એ આખો રાષ્ટ્રસંઘ પોતાનુ સ્વરાજ્ય ટકાવી રહી પરિવર્ત કાળનો પાર પામી શકે આની સામે દલીલ આવી શકે છે કે જ્યા પદ્ધતિ ઇતિહાસની નહીં પણ કલાની સ્વીકારવામા આવે, ત્યા એક જ અસ્ખલિત પરપરા પણ–કલ્પનાના પ્રદેશમા–દોષવાળી નથી, અને કલામા તો લાઘવનો ગુણ મોટો છે

અસ્તુ આ કાલ્પનિક ઇતિહાસ કે અભિત્તિ ચિત્ર કે પુરાણ આ ભાગના સાતમાથી તેરમા સુધી એમ સાત પ્રકરણમા આવે છે. મોઘલાઈ કે પેશવાઇ પેસી જ શકવા ન પામેલી એવા ન્હાના ન્હાના દેશી રાજ્યો ગુજરાતની સરહદ ઉપર કચ્છથી ઇડર સુધીમા છે ખરા. આ હકીકતનો લાભ કર્તા રત્નનગરીને આપીને જ આરભ કરે છે કંપનીએ પેશવાઇના પ્રતિનિધિ વારસ અને ભક્ષક બની પોતાની સાર્વભૌમ સત્તા પ્રસારવા માંડી તે દાયકામા નાગરાજ અને કંપની સાથે વિગ્રહ થાય છે, તેમા નાગરાજ અને હસ્તિદ-તના શૌર્ય અને સેનાપતિત્વને બળે, સમીપના રાજાઓને સાથે રાખ

વાના નાગરાજના નય–વ્યવહાર (diplomacy)[૭] ને લીધે, અને કંપનીના સેનાપતિની ઉદાત્ત ઉદારતાને લઇને અંતે "નિર્દોષ દેખાતી સરતોના કરારવાળો સંધિ" (૩ ૧૩૩) થાય છે. ઇતિહાસનું બીજું પ્રકરણ સત્તાવનના બળવાના સમયનુ યોજ્યુ છે. મલ્લરાજના ઇતિહાસનુ એ પ્હેલુ પ્રકરણ હોઇ તેમા જ આ વસ્તુનો આરંભ ગણવો યોગ્ય છે. મુખ્ય બાબાત તેમ હજી અપુત્ર મલ્લરાજના વારસ સામંતસિંહની અડગ રાજભક્તિ આ પ્રકરણમા પરખાય છે અને વજ્રલેપ થાય છે. મલ્લરાજને સંક્રાન્તિકાલ સામે લેવાના કાયમી ઉપાય પણ સ્પષ્ટ દૃઢ રેખાઓમા સ્ફુરે છે રાણી અને પ્રધાન એ મુકાબલે ગૌણ સાધનો પણ કસોટીમાં શુદ્ધ કાંચન ઉતરે છે. સુભાજીરાવ અને કેશવશાસ્ત્રી સાથેના વિવાદમા કર્તા કથાને પાછી વાસ્તવિક ભૂમિ ઉપર આણી પણ શકે છે.

પછી તુરત રાજાઓ અને ભાયાતોનું ક્ષત્રિયત્વ પોષાય અને બંને વચ્ચેના બંધુભાવની નદી વ્હેતી જ રહે એવી નવી રૂઢિઓ યોજાય છે અને કદાપિ કોઇ ભાયાતને રાજા સાથે વિરોધ પડે તો તે ચુકવવામા રાજાની અમર્યાદ સત્તા ઉપર ભાયાતોના અંકુશનો વ્યવહારમા બુઠો ન નીવડે એવો નવો કાયદો પણ ભાયાતોની સર્વાનુમતિથી યોજાય છે, અને આ પ્રમાણે સાર્વભૌમ સત્તાના પ્રવાહની છોળો ચારે પાસ વધારે નજીકમા ઉછળતી આવતી હતી, તેની સામે–માત્ર રાજ્યતંત્રમા ઘટતા ફેરફારથી જેવી બની આવે એવી[૮]–પાળ રચાય છે વળી મલ્લરાજને પુત્ર પણ અવતરે છે.

---

૭ આ શબ્દ મ્હારો નથી, મ્હને રુચતો પણ નથી, પણ અહીં વાપરૂ છુ, કર્તાએ એ જ શબ્દ વાપરેલો હોવાથી–જુવો ૪ ૭૧

૮ સાર્વભૌમ સત્તાના સૈન્ય બળ, આર્થિક બળ, કે આખો દેશકાળ ફેરવી નાખે એવા મનોબળ સામે શો ઉપાય ? એવો સવાલ સ્ફુરતા જ આ ચર્ચાઓને કર્તાના શૈલીબલે અર્પેલુ ગૌરવ નિ સાર જેવુ લાગી જાય છે ચોથા ભાગના ચોથા પ્રકરણમા વીરરાવ ધમ્પાટે, બ્રહ્મ દૃષ્ટાન્ત, અવીણુદાસ,

રાજા સામે સાચા રાજકીય (political) હક્ક મેળવનાર ભાયાતો તરફથી, રાજ્યનુ એટલા જ મહત્ત્વનું બીજું અંગ, જે રાજ્યના પ્રધાનાદિ પગારદાર અમલદારો, તેને ભય ઉત્પન્ન થાય એ દેખીતું છે એ ભયનો પણ ખરો અને સ્થાયી જવાબ આપ્યા કરે એવો પ્રતીકાર ન યોજાય તો અમલદાર વર્ગ નબળો પડી જાય, અને તેથી પ્રજાને રાજાને અને રાજ્યને પણ નુકસાન થાય. આ કાલ્પનિક ઇતિહાસમા પણ કર્તા આ જોતા નથી, જુવે છે તોય જોતા નથી, જોઇયે એવો પ્રતીકાર એમણે યોજ્યો કે સૂચવેલો પણ નથી. માત્ર સામતસિંહ પ્રધાનનું ખૂન કરવાનો ઉચ્ચાર સરખો આવેશમા કરી દે છે, ત્યા મલ્લરાજ એને દેશવટાની સજા કરી પ્રધાનનુ રક્ષણ કરી લે છે. કાલ્પનિક આકાશ પુષ્પ રચિયે ત્યારે તેની પાખડીઓ આદિ યથાયોગ્ય રચવી જોઇયે, ભાયાતોના હક્કનો કાયદો રચ્યો તો અમલદારોના પણ ભાયાતોથી રક્ષણને માટે રાજાની અતિમ સત્તાના ઉપયોગ ઉપરાત કાયદા જેવી બીજી પણ ઢાલ જોઇયે. સામત સામત હતો અને મલ્લરાજ મલ્લરાજ હતો એટલે એકદમ શિક્ષા થઈ અને તે એકદમ પળાઈ, પણ બીજા સજોગોમા આવા બનાવમાથી આખી સેના કે તેનો એક ભાગ બંડ કરી બેસે અને રાજ્ય વિપ્લવ વા આતર વિગ્રહ સળગે જ એ દૃષ્ટિએ જોતા આ ઊણપને સંકલનાદોષ ગણીને ચર્ચવામાં આવી છે. મ્હને તો લાગે છે કે, અમર્યાદ એકશાસનના તત્રમાં રાજાની કુલ સત્તા ઉપર ગમે તેવા

શકરશર્મા, અને વિદ્યાચતુરના ભાષણોમા આ સર્વ કર્તાએ સ્વીકારેલુ છે જ એટલે અવલોકનકાર વા કર્તાનુ હાર્દ શોધનારને માટે સાર એ નીકળે છે, કે ત્રીજા ભાગમા મલ્લરાજને લગતી નવલકથા અને ચોથા ભાગમા મલ્લ-મહાભવનમાની ચર્ચાઓ, એ બેને પૂર્વકાડ અને ઉત્તરકાડ જેવા, એક મહા-વિષયની અનેક દૃષ્ટિબિન્દુએ કરેલી સળગ મીમાસાના અન્યોન્યપૂરક અગ જેવા, ગણવાના છે ચોથા ભાગમા ચદ્રકાન્ત ઉપરના પત્રો અને તેના એણે લખેલા જવાબ મળીને જે ચિત્ર થાય છે, તે જેમ બીજા ભાગમાના સસાર-ચિત્રની પૂરવણી તરીકે લેવાનુ છે, તેજ પ્રમાણે

અગત્યના કાઇ પણુ વર્ગના હકના સ્વીકારની રાજકીય (political) મર્યાદા દાખલ કરવામા આવે, તો ડગલે ડગલે આખુ ત ત્ર પ્રજાસત્તાક (democratic) અને જવાબદાર (responsible) બની ન જાય ત્યા સુધી સ્થિરતાના કાઠો આવે જ નહીં રાજકીય ફિલસુફીના આ સિદ્ધાન્ત ખરો હોય તો તો અસ્થિર વચલી સ્થિતિઓના વાસ્તવિક ઇતિહાસો જ ઉપયોગી છે, વચલી સ્થિતિઓમાથી કાઇ એકનુ કલ્પનાં ચિત્ર ગમે તેવુ મોહક આલેખવામા આવે, તો પણુ તે અવાસ્તવિક હોવા ઉપરાત લગભગ નિરુપયોગી અને નિ:સાર પણુ છે. આપણુા રાજાઓનું અત્યારે પ્રચ્છન્ન ક્ષાત્ર તેજ પુનરુત્થાન પામે અને મહારાજ જેવા રત્ન પાકે તો–એ પ્રકારની અતિશ્રદ્ધા મારા જેવાને અતિ વ્હેમની બ્હેન જેવી જ લાગે છે

સાર્વભૌમ સત્તા મરાલપટ્ટણુમા મુખ્ય અને લીલાપુરમા પેટા થાણુ નાખે છે, મહારાજ રત્નનગરીના વિશેષ રક્ષણુને માટે એની ચતુઃસીમા એક પાસ સમુદ્ર અને એક ખૂણે સુ દરગિરિથી છે તેવી ચોગર્દમ સુદૃઢ કરવા મથે છે, સામન્ત પુત્ર મૂળરાજ સામો થાય છે, અને મણિરાજ વચમા આવવાની સંધિમા મૂળૂને એક અસમ્ભાવિત જેવા મહાયુદ્ધમા હરાવે છે, તે પછી તે અને કમળાકુમારી અન્યોન્ય પસંદગીથી પરણે છે, અને આ પ્રમાણે સર્વ રીતે વિજયી અને યશસ્વી મહારાજ પ્રફુલ્લ મને અને ઉમ ગી હૃદયે નિવૃત્તિ સ્વીકારી મોક્ષસાધના આદરે છે અને થોડાજ• કાળમા વિદેહ થાય છે આ પ્રમાણે ત્રીજા ભાગના આ વસ્તુનો અંત છે. આ ભાગ છોડીને આગળ ચાલતાં સામ તસિંહ અને મૂળરાજના આલેખન વિશે સ્વીકારવુ પ્રાપ્ત થાય છે કે એ એમા તો વાસ્તવિકતાના અંશ કાલ્પનિક અ શો તળે દબાઇ ગયેલા નથી.

જડસિંહ ભૂપસિંહના રાજકુળ, રાજદરબાર અને ત ત્રના કરતા જેમ રત્નનગરીના રાજાઓ અને ઇતિહાસની ભૂમિકા ઉચી છે તેમ ગુણુસુદરી ધર્મલક્ષ્મીનાં કુટુ બજાલ કરતા વિષ્ણુદાસ અને વિહારપુરી,

ચકાવળી અને મોહનીમૈયાના મઠત્રિપુટીનો સંસાર અને તેની ઘટમાળ અત્યંત ઉંચા કલ્પેલા છે. ચંદ્રકાન્ત આપણી અવિભક્ત કુટુમ્બ સંસ્થાના બચાવમા કહે છે કે એ સંસ્થાના આશય, વ્યક્તિ વ્યક્તિના ભોગ અને પ્રગતિ અને તે માટેની સાધનસંપત્તિ યથાશક્ય વધારવા, એવા છે જ નહી, સંસ્થાછત્ર તળે જન્મતી અને સંસારયાત્રા કરતી ન્હાની મોટી વૃદ્ધ સ્ત્રી અને પુરુષ સર્વ વ્યક્તિઓની સમાનતા જળવાય અને સંસૃતિમા જનસ્વભાવ અને પરિસ્થિતિ બળે કુદરતી રીતે પ્રકટતા સુખદુઃખ સૌ વ્યક્તિઓ સંસ્થાના અંગી તરીકે સહી જવા અને વેઠવામા અન્યોન્ય સહચારના ગુણ અને પ્રભાવ કેળવે, એજ આપણી આ પુરાણ સંસ્થાના સનાતન આશય છે ઈંગ્રેજી અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષામા કહિયે તો આપણી કુટુંબસંસ્થા progressive અને competitive individualism ની નહીં પણ protective અને co-operative communalism ની સંસ્થા છે (૪ ૧૬૧-૨). આપણા કુટુમ્બો કરતા પણ આપણા મઠોમા મઠસંઘનું અને મઠપતિનું આધિપત્ય વધારે, અને મઠમાની વ્યક્તિઓનું નિયમન-નિયંત્રણ વધારે કડક, પરાપૂર્વથી ચાલતું આવેલુ છે. વળી કર્તાએ સાક્ષરજીવનમા વાપરેલી પરિભાષામા, કેવલ અન્નપૂર્ણાના લૂખાસૂકા પ્રસાદથી જ તૃપ્ત રહેવુ, અર્થોપાર્જન અને અર્થસંચયના કર્તવ્યોને છેક જ ગૌણ ગણવા, એ પણ આપણા મઠોનો બૌદ્ધ સંઘ ઉત્પન્ન થયો તે પ્હેલાના કાલથી ઉમગભર સ્વીકારેલો સંપ્રદાય છે જે ભૂપ્રદેશ ખેતી વગેરે લૌકિક ઉદ્યોગોની દૃષ્ટિએ નકામા જેવા હોય તેમા વસવુ, રાજા રાણીઓ શેઠ શાહુકારો અને સામાન્ય ગૃહસ્થોની ઉદારતાથી જે ધન અનુકૂલતા આદિ મળે, તે આવા સ્થલની સાદા સાધુજીવનને પ્રતિકૂલ નહી એવી સુદરતાઓ ખીલવવામા વાપરવા, અને અર્થસંચયના બીજા સ્વરૂપો પણ વ્યક્તિભોગ્ય નહી પણ સંઘભોગ્ય અનુકૂલતાઓવાળા રચવા, તથા જ્ઞાન, કલા, સંસ્કૃતિ અને ટુકામા ચિતશક્તિના આત્મોત્કર્ષ જાતે ખીલવવા અને સામાન્ય પ્રજામા પ્રસારવા ખીલવવા એ પ્રકારના મંથનને જ મઠનો તેમ મઠમાની

વ્યક્તિઓનો પ્રધાન ધર્મ ગણવો, એ પણ આ આપણા મઠો સજીવન પ્રગતિમાન દશામા હશે ત્યારે તેમનુ ખાસ લક્ષણ નિ.સશય હતું. હિન્દુ સસ્કૃતિનું આ વલણ પકડવામા અને આ નવા અને અતિસૂચક દષ્ટિબિન્દુથી આપણી સસ્કૃતિ આપણી સસ્થાઓ અને ન્હાની મોટી પ્રનાલિકાઓ અને આપણો ઇતિહાસ સાગોપાગ તપાસવાનો પ્રયત્ન કરવામા ગોવર્દ્ધનરામ પ્હેલા જ હતા. આથી કરીને આવા દર્શને દર્શને એમને પ્રોત્સાહન મળે, અને એવા એવા પૃથક્કરણ સશોધન અને શાસ્ત્રસસ્કરણની સાથેસાથે એમની કલ્પક શક્તિઓ પણ, આ સર્વ મૂર્ત સ્વરૂપોમા અને અનુકૂલ સસ્થિતિના છાયાપ્રકાશમા મુકવામા આવે તો કેવીય રસચમત્કૃતિઓના પ્રતિ-ફલન પામિયે, તે જાતે જોવા અને સૌને દેખાડવા ઉમગથી કુદી પડે, એ પણ સમજી શકાય છે

આપણા જટાકલાપમાની ચોથી જટાનુ રૂપ આવુ છે. રત્ન-નગરીના ઇતિહાસના અભિત્તિચિત્રમા તે ઇતિહાસ હોવાથી મલ્લરાજની કારકિર્દીના આરભ મધ્ય અને અત જેવા આદિ મધ્ય અને અત બતાવી શકાય એમ છે. પણ ચદ્રુગ ઉપરના વિષ્ણુદાસજીની મીઠી સાત્ત્વિક આણ તળેના મઠ, વિહારમઠ અને પરિવ્રાજિકા મઠનું તેજોમય ચિત્ર કોઇ ઠેકાણે કોઇ કાળે હતું જ નહીં છતા "સરસ્વતીચદ્ર"ના કાલ્પનિક દેશકાલમા છે, રત્નનગરીના ભુવ-લોકમા યે નથી છતા છે, ચમત્કારભૂ સુંદરગિરિનો જ મોટામા મોટો સુદરમા સુદર ચમત્કાર જ છે, તેને વળી આદિ મધ્ય અત કેવા અને નાયક નાયિકાદિ પણ ક્યાથી હોય ! વિષ્ણુદાસ સસાર મુકી અહી આવ્યો. અહીંના ગ્રંથભડાર અને પ્રનાલિકા–ખાણોમાના તત્ત્વોનુ તારતમ્ય કરીને અને મઠપતિ થઈને સર્વતોભદ્ર સમુદ્ધાર કર્યો, એટલાને આ ભાગનો આદિ કહિયે, પચમહાયજ્ઞનું વ્યાખ્યાન કરીને તેણે ચાર રાત્રિનો સમાધિ સાધ્યો, અને તે પૂરો થતા સરસ્વતીચદ્રની પોતાના ન્હાના સરખા સકુચિત કર્તવ્ય અને હિત-

શક્તિવાળા મઠને મુકાબલે બધી રીતે ચ્હડી જાય એવા કોઈ મહા મઠની સ્થાપના કરવાની યોગ્યતા અને જિષ્ણુતા જોઇને તેને સ્વતંત્ર કર્યો, એ હકીકતને અંત કહિયે, અને આ બે બિંદુ વચ્ચેના ભાગને મધ્ય કહિયે, તો એમા બાધ તો નથી પણ-એવા છેક ઉપરછલા પૃથક્કરણથી અર્થલાભ પણ નામનો જ છે.

આ ભાગને લગતી એક ટીકા અહીં જ નોંધી લઇશુ નવીનચંદ્રને અલક્ષ્ય રહસ્યમાથી સિદ્ધાન્તમંત્રો સંભળાવ્યા, મઠના બાવાબાવીઓના વેશનુ રહસ્ય પ્રકટ કર્યું અને "દૃષ્ટિકટાક્ષ કરી પૂછ્યુ, 'કેમ, બચ્ચા, તારામા અલખ જાગ્યો?'" અને ઉત્તરમા એણે મનન માટે સમય માગ્યો, તે પછી કર્તાએ વિષ્ણુદાસના મુખમા જે વિજ્ઞપ્તિના અંગત આજીજી જેવા વચન મુક્યા છે તે એ મહાત્માને તેમ આ ભવ્ય સૌંદર્યની સાથે સુકોમલ માધુર્યથી ઉભરાતા આખા ચિત્રને અછાજતા છે (૩ ૧૦૭-૮)

હવે આપણે આ ચારે વસ્તુમા પરોવાઇ, ઉપરતળે ગુંથાઈ, અનેકાનેક રીતે સંબંધમા આવી આખો કેશકલાપ સાંકળી લઈને તેની એક જટા બનાવે છે, તે પાચમુ વસ્તુ લઇયે. ડોકુ જેમ શરીરનુ ઉત્તમાગ, તેમ એ ઉત્તમાગનુ પણ જે ઉત્તમાગ તેમાથી નીકળેલી આ જટા આ ચારે એકબીજાથી સ્વતંત્ર વસ્તુને પોતાના જુદીજુદી રીતે ઉપકારક અંગ બનાવતી બનાવતી તેમનામા ગુંથાય છે અને ઉપર વચ્ચે અને તળેથી વીંટાઇ વળે છે આ વસ્તુનો નાયક સરસ્વતીચંદ્ર છે અને નાયિકાઓ કુમુદસુંદરી અને કુસુમસુંદરી એ બે બ્હેનો છે તેમા દીન કરુણરસનુ પાત્ર એકલી કુમુદસુંદરી છે, ઉત્સાહક રસતેજના કિરણોનુ પ્રભવસ્થાન એકલી કુસુમસુંદરી છે, આટલા ભેદને માટે જે જે જોઇયે તે તે કેળવણી બુદ્ધિ અને પ્રકૃતિના ભેદ-પરંતુ એટલા જ-કર્તાએ બે બ્હેનો વચ્ચે રાખેલા છે. દિવસ અને રાત એ બે મુખ વારાફરતી ધરતો સૂર્યોદયથી સૂર્યોદય સુધીનો પ્રત્યેક કાલખંડ જેમ દ્વિમુખી પણ એક જ

વ્યક્તિ છે, અથવા ચદ્રમાનો આખો ગોળો તેજસ્વી અને ભાગ્યવશાત્ નિસ્તેજ એવા બે ગોળાર્ધનો બનેલો છે, તેમ આ વિચિત્ર નવલમા નાયિકા છે તો એક, પણ તે એક કાયા ઉપર બે મુખ શોભી રહ્યા છે, એક મુહાગલે સ્યામ અને બીજુ ગૌર. વળી નાયક સરસ્વતીચદ્રનો બંને સાથેનો સબંધ સાત્ત્વિક અરલાતૂની (Platonic) ઉરયોગનો જ છે. કુમુદસુંદરીની સાથે એનુ લગ્ન વા પુનર્લગ્ન થતું જ નથી, એની સાથે સરસ્વતીચદ્રનો ઉગ્યોગ સૌમનસ્ય ગુફા અને તેમાના સ્વપ્નમા થાય છે, કુસમસુદરીની સાથે એનુ લગ્ન થાય છે તે વિશે બીજાઓ ગમે તે આશા બાંધે, પણ વર કે કન્યા એકેએ તે લગ્ન ગાઠને સસારી લગ્ન ગાઠ તરીકે સ્વીકારી જ નથી; આમ બે સ્ત્રીઓ સાથે ઉરયોગ સાધનારો નાયક સસારી દૃષ્ટિએ સન્યાસી જ રહે છે, એ પણ આ આખી નવલકથાનુ મોટામા મોટુ લક્ષણવિશેષ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે. વિષ્ણુદાસજીની દીક્ષા એ સ્વીકારે છે, પછી પાછો સસારમા–' વિહાર મઠ " મા—આવે છે, સસારના કલ્યાણને જ અર્થે સંન્યસ્તધર્મ જાતે તો પાળે જ છે, પ્રકૃતિએ જન્મથી જ એના ઉરમા જડી આપેલો હોવાથી.[૯]

સરસ્વતીચદ્ર શિવરાત્રિને આગલે દિવસે વ્હાણમાથી સુવર્ણપુર ઉતર્યો અને તેની અને કુમુદસુંદરીની રાજેશ્વર મહાદેવના વાડામા " મળી દૃષ્ટોદૃષ્ટ " – એ આ વસ્તુનો આરભ છે. પણ અહીં સરસ્વતીચદ્રને પોતાના નામ અને ઓળખાણ છુપાવવા પડે છે, શા માટે? વળી એ છેલ્લા ત્રણ મહિનામા એટલો કૃશ અને વિવર્ણ થઇ ગયો છે કે કુમુદસુદરી એને બરાબર ઓળખી પણ શકતી નથી આ બેય વાતનો ખુલાસો બંનેના પૂર્વેતિહાસમા છે. કુમુદ બાળક હતી ત્યારની એ એની સગાઈ કરી મુકવામા આવેલી, છેલ્લા વર્ષ દોઢવર્ષમા એ એને

---

૯ અથવા, " સસારીઓ સ્ત્રીપુરુષમા જે ભેદ સ્વીકાર છે તે આપના ચરણમા આવ્યા પછી હુ કેવળ ભૂલીજ ગયો છું " (૪ ૪૩૩) એ પ્રમાણે, પ્રકૃતિબીજ અનુકૂલ બલિષ્ટ પોષણ મળતા પૂરેપૂરુ ખીલ્યુ એમ લેવું

પત્ર વ્યવહાર પણ થયેલો, અને સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદના પિતાને ત્યાં એકથી વધારે વાર જઇ દર વખત વત્તાઓછા દિવસ ત્યાં રહેલો, અને આ પ્રમાણે કુમુદસુંદરીનું કિશોરાવસ્થામાંથી યૌવનમાં સંક્રાન્ત થતું બાલક અને સરલ અને વિદ્યાભ્યાસંગથી રસલોલુપ બનેલું હૃદય એણે પૂરેપૂરૂં હરી લીધેલું, તથા લગ્નતિથિ પણ નક્કી થયેલી, પણ પછી સરસ્વતીચંદ્રે અચાનક જુદો જ માર્ગ પસંદ કર્યો સરસ્વતી-ચંદ્રની માતા એના બચપણમાં જ મરી જતાં, એના પિતા લક્ષ્મી-નંદન સરસ્વતીચંદ્રથી પણ ન્હાની ગુમાન નામે નવી વહુ પરણ્યા હતા ગુમાનની પંદરેકની ઉંમરે તેને એક પુત્ર થયો અને એ હલકા સ્વભાવની સાવકી મા સરસ્વતીચંદ્રને શત્રુ જેવો જોવા લાગી વળી લક્ષ્મીનંદન બીજ વરની જાણીતી નબળાઇને વશ થઈ મોટા પુત્ર વિશે વ્હેમાવા લાગ્યા અને છેલ્લા દોઢ બે વર્ષમાં બનાવ પણ એવા બન્યા કે ગુમાન એટલી હલકી અગર લક્ષ્મીનંદન એટલા નબળા ન હત, તોપણ પિતાપુત્રના મન એક બીજાથી થોડા ઘણા ઉંચા થોડા કાળ માટે તો થાત જ સરસ્વતીચંદ્ર ભણી રહ્યો અને પિતાએ તેને પોતાના વ્યાપાર રોજગારમાં સાથે જોડયો, એટલે થોડા જ સમયમાં પુત્રની અસાધારણ શક્તિ ઉદ્યોગ અને નિર્ણયાત્મક પ્રકૃતિને લીધે પિતાએ એને સોંપેલું એટલા કામકાજમાં જ નહીં, પરંતુ આખા ધંધામાં તે જ મુખ્ય શેઠ જેવો બની ગયો. લક્ષ્મીનંદનની ઢંડી અને વિલાસી પ્રકૃતિ અને ઉંમર થતાં મંદ પડતી શક્તિને લીધે આ પરિણામ આવી ગયા પછી જ તેમણે પ્રત્યક્ષ કર્યું વળી સરસ્વતીચંદ્ર સંજોગબળે ગર્ભશ્રીમંત હતો તે ઉપરાંત પ્રકૃતિથી પણ ગર્ભશ્રીમંત જન્મેલો હતો પૈસા સત્તા અને માન તૃણવત છે એમ બોલનારા ઘણા છે, પણ જે કંઈ આચરણ કરે વા જાણીને પડતું મુકે તે સર્વમાં ડગલે ડગલે એ તૃણવત્તાની પ્રતીતિ ઉપસી જ આવે એવા માણસ વિરલ હોય છે, જે અતિ ટેકીલા પણ હોય છે. સરસ્વતીચંદ્રમાં તો મુલથી આ બે ઉપરાંત એથીયે અસાધારણ એક

ત્રીજુ લક્ષણ પણ હતું. તે જેટલો ચતુર, કોમલ, સહૃદય અને રસિક હતો તેટલો જ અનનુરાગી પણ હતો. તે સામા માણસના સ્નેહ વા ઉપકારને વશ થઈ સામાન્ય અનુરક્ત માણસોના કરતા ઘણા વધારે સ્નેહ અને માયા બદલામા આપતો, સાચા ઉમળકાથી આપતો, પણ સાથે એ પોતે જાત ઉમળકાથી બીજા કોઈનો સ્નેહ કરે, એ લગભગ અશક્ય હતું આવા માણસ જ જન્મના વેરાગી ગણાવા લાયક છે. અને એવો કોઈ ગર્ભશ્રીમત પણ હોય, તો શૌર્ય અને ઉત્સાહ એ બે ગુણ જેનામા સાથે હોય તે એ બે ગુણોના પરસ્પર ઉદ્દ્ભાવનથી અતિસાહસિક બની જાય, તેમ આવા ગર્ભ-શ્રીમત વૈરાગ્યના દાખલામા પણ બને છે ગુમાન ઘર, વ્યાપાર રોજ-ગાર, આદિની ઝીણી મોટી હકીકત જુદી દૃષ્ટિએ જોશે, પિતા પણ શકિત થશે, એ કઈ સરસ્વતીચદ્રે જોયુ જ નહી, લેખામા લીધુ જ નહી, તો એ પ્રમાણે બનવુ 'કુદરતી છે, એવો વિસવાદ થતો જ અટકાવવાને સજ્જ રહેવાની પણ જરૂર છે, સ્નેહ અને સંપને અંગે એવા કર્તવ્ય પણ અનિવાર્ય છે, એવો કઈ પે વિચારોદય એને થાય જ શેનો' સરસ્વતીચદ્રે ઉગતી શક્તિઓના અલ્પાનુભવમા આ ભૂલ થઈ ગઈ, તો એની દાદીએ સામી બાજુની પણ એટલી જ ગંભીર ભૂલ થઈ ગઈ. એણે માની લીધુ કે લક્ષ્મીનદન ગુમાનનું પૂતળુ જ બની ગયો છે, એ બાબત અસાધ્ય જ થઈ ગઈ છે, અને પૌત્રને સાવકી મા રઝળાવશે જ. આથી પોતાનું જે કઈ હતું તે પૌત્રને આપી દેવાનો, અને એ લક્ષ્મીનો કેવળ નિઃસ્પૃહી માણસ એટલું આપેલુ ન છુટકે પણ સ્વીકારે, અને કોઈ રીતે પાછુ ફગાવી ન જ દઈ શકે, એમ તેને આપવાનો નિશ્ચય કર્યો દાદી નિદાનમા ભૂલી, તે માટેનો ઉપાય પણ ખોટો લીધો, અને તે અમલમા આણવાની રીતમા પણ એ અતિ સાવધતાને રસ્તે ગઈ ઘડપણનો કે નબળા મનનો અતિસ્નેહ સામાન્ય દ્વેષના કરતા પણ મોટો શત્રુ નીવડે છે. સરસ્વતીચદ્રે સૌ થઈ જતા સુધી કઈ પે જાણ્યુ નહી; અને લક્ષ્મી-

નદનને કારી ઘા વાગ્યો,–અહોહો, મોટો આટલો બધો ખટપટી ! પિતાએ બે બોલ કહેવાના હેતુથી વાત ઉપાડી પણ બોલવા બેઠા તે બોલતા બોલતા તપ્યા અને વાટનું વટેસર થઇ ગયુ સરસ્વતી-ચદ્ર સાભળી જ રહ્યો, દગ થઇ ગયો, નિવેકશૂન્ય થયો. બે દિવ-અમા જરે જર સોપી દીધુ, એક રાતમા સાપ કાચળી ઉતારે તેમ વૈરાગ્યોન્મુખ થઇ ગયો. બીજી રાતે એના દિલોજાન મિત્ર ચદ્રકાન્તે એની લાલપીળુ જોતી ફાટેલી આખને વસ્તુઓ તેમના ખરા પ્રકા-શમા અને પ્રમાણસર દેખાડવા માટે સબળ પ્રયત્ન કર્યો પરતુ અનુ-ભવ ન જ હોય અને આત્માપિંડમા ઉતરેલા હૃદયના ગયબી મૂલ માથી ફુવારો ઉછળે, ત્યારે સાચા સ્નેહીની ખરેખરી સલાહ પણ એક કાને પેસવા પામે છે તથાપિ બીજા કાન વાટે નીકળી જ જાય છે સરસ્વતીચદ્રે પિતા અને ઘરબાર ત્યજ્યા તે ત્યજ્યા જ. બે અઢી માસમા જ પોતાની થનાર કુસુદસુદરીને ત્યજી દીધી તે સાથે તેના ભાવિના વિચારને પણ ' શુ અમગળ થવાનું હતું જે ! ' એમ ગણીને અકર્તવ્ય ગણ્યો

આ ક્યારે બન્યુ ? કર્તા સ્પષ્ટ કાલનિર્દેશ કરે છે તે પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૮૩ ની સાલના ચૈત્રી પડવાથી આશરે ચાર મહિના પ્હેલા કર્તાએ ઈ સ. ૧૮૮૩ મા આ નવલકથાના વસ્તુનું પ્હેલુ ખોખુ ઘડયુ, ઈ સ ૧૮૮૪ મા લખવા આરભ કર્યો, અને ઇ સ. ૧૮૮૩ ની આખરે એમણે મુબાઇમા વકીલાત આરભી. તે પછી ૧૮'૭ સુધીમા વકીલ તરીકે કામકાજને અંગે એકથી વધારે દેશીરાજ્યોની ખાનગી હકીકત જાણવામા આવેલી તેનો, તેમ ૧૮૮૩ સુધી કેટલાક વર્ષ તે ભાવનગરમા એવા મડળના અતિ નિકટ સંસર્ગમા હતા કે ભાવનગર અને બીજા એક બે રાજ્યોની અને કેટલાક મોટી પદવીના માણસોના કુટુબ કબીલા અને ખાનગી જીવનની હકી-કતો એમના જાણવામા આવેલી, તેનો પણ લેશ માત્ર ઉપયોગ કરેલો નથી, સુવર્ણપુરને લગતા ઇતિહાસ, રાજ્યખટપટ, ચિત્રો, આદિ

કલ્પિત જ છે, એના સ્પષ્ટ પુરાવા તરીકે એમણે વિચારપૂર્વક વસ્તુ-માના બનાવોને માટે ઇ. સ. ૧૮૮૩ ની સાલ જ પસંદ કરેલી છે. પિતા પુત્ર વચ્ચે ચાલેલા પ્રશ્નોત્તરમા 'રશિયા વાળો આવશે તો?' અને 'નોટ તો બેશી ગઈ છે' એ વાક્યો છે ખરા (૧ ૨૩૫), જે ઇ. સ. ૧૮૮૫ ના માર્ચ માસના અંત અને એપ્રિલ માસના આરંભને આબાદ લાગૂ પડે છે અમીર અબદુર રહેમાનખાન વાઇસરાય ડફરિનની મુલાકાતે રાવળપિંડી આવ્યો ત્યા તેની પાછળ જ સમાચાર આવ્યા કે રશિયાનુ લશ્કર ધસી આવ્યુ છે, ઝપાઝપીમા અફ્ઘાન લશ્કરના પાચસો માણસ કપાઇ ગયા છે, અને પેંજદેહ રશિયાના સેનાપતિએ ખાલસા કરેલુ જાહેર કર્યું છે. પરતુ આટલા ઉપરથી જ વસ્તુનો સમય ૧૮૮૫ નો ગણી ન શકાય ઇ સ ૧૮૮૭ મા પ્રકટ થવા પામેલા પ્હેલા ભાગમા ઇ. સ ૧૮૮૩ થી '૮૭ સુધીના બનાવોમાથી કોઇને કોઈ વિશે ઇશારા આવે તો તેટલા માત્રથી કર્તાએ સ્પષ્ટ જણાવેલો સમય ખોટો ગણવાને પૂરતું કારણ ઉભુ થતું નથી. વળી ઈ. સ. ૧૮૮૫ લેવા જઇયે તો એક વાધો એ આવે છે કે માર્ચ આખરના એ સાલના ઉપર જણાવ્યા તે બનાવો શિવરાત્રિની લગોલગના છે, એટલે કે સરસ્વતીચદ્રે ઘર ત્યજ્યુ અને તે સુવર્ણપુર આવ્યો એ બે વચ્ચે ત્રણ માસનો ગાળો જોઇયે તે મળી શકતો નથી.[૧૦]

---

૧૦ (૧) શિવરાત્રિ પહેલા ત્રણેક માસના ગાળાની આવશ્યકતા માટે જુવો ૧ ૧૯૧ "ચાર માસ પ્હેલા એટલી ખબર હત . ..."

(૨) ઇ સ ૧૮૮૩ ના સ્પષ્ટનિર્દેશ માટે જુવો ૧ ૩૧૩ "આ દા" ના વાચનનુ વર્ણન દશ પાના પ્હેલુ છે ત્યા 'નવુ આવેલુ બુદ્ધિપ્રકાશ" એમ છે (૧ ૩૦૩), અને સાલ અહીં દશ પાના પછી જાણીને ખાસ ઉમેરેલી જણાય છે, કેમ કે ન લખી હોત તો કશી જરૂર ન હતી, અને વળી ટિપ્પણમા છે, તથા નવલકથાને માટે લેશ પણ જરૂરના નહીં, અને અક્ષરશઃ જ લેવા પડે, એવા શબ્દોની સાથે છે. (ચાલુ)

મહાદેવના વાડામાની વાતચિત ઉપરથી બુદ્ધિધનને આ "અનુભવાર્થી" નવીનચદ્ર એક નવા વિનોદસ્થાન જેવો લાગ્યો, વળી તેને એક ઇંગ્રેજી ભણેલા નવા જ માણસની તત્કાલ જરૂર હતી. રોજ જમવા આવવા જવાનુ ન્હોતરૂ દીધુ તે નવીનચદ્રે સ્વીકાર્યું. આમ કુમુદસુંદરીની માનસસ્થિતિ વિશે કુતૂહલવાળાને બુદ્ધિધન શઠરાય વચ્ચેની ખટપટનું તે ક્ષણનુ રૂપ સહાયક થયુ. થોડામા જ પ્રમાદધને એની પાસે એક ઇંગ્રેજી આર્ટિકલ લખાવ્યો તે મુબાઇના મુખ્ય ઇંગ્રેજી દૈનિકના તત્રીને પ્હોચતા જ છપાયો આ અક સુવર્ણપુર આવેલો તે જ સાઝે લીલાપુરથી સાહેબના શિરસ્તદાર ત્યા આવી ચ્હડેલા, તેમણે જોતા જ એ આર્ટિકલ

---

(૩) છતા પણ આમા અતિ ઝીણવટ લાગે, અને કોઇ પણ એક સાલ ને વળગવામા કે શોધવા જવામા પણ દુરાગ્રહ લાગે, તો કર્તા પ્રસ્તાવનામા જણાવે છે કે "વાર્તાનો સમય છેક સમીપનો રાખેલો છે," એ પ્રમાણે વસ્તુમાના બનાવો ઇ૰ સ ૧૮૮૦ થી ૧૮૮૭ સુધીના પાચ સાત વર્ષના ગાળામા કોઇ વખતે બન્યા હશે, એમ લઇ વિશેષ ચર્ચાને જતી કરવી એ જ ઉત્તમ છે

(૪) વસ્તુનુ પ્હેલું ખોખુ ક્યારે ઘડયુ વગેરે વિગત માટે જુવો શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ, પૃ ૬૭-૭૫.

(૫) જાણવામા આવેલી ખાનગી હકીકતો વગેરે વિશે ગુપ્તિભગ કે વિશ્વાસઘાત જેવુ કર્યું જ નથી, એટલો જ "લેશમાત્ર ઉપયોગ કર્યો નથી" એ શબ્દોનો અર્થ લેવાનો છે (જુવો, "વસત" માસિકના ગોવર્ધન સ્મારક અકમા મ્હારો નિબધ) ઇ સ ૧૮૮૭ મા ભાગ ૧ લો પ્રકટ થયો ત્યાર સુધીમા એમને આ પ્રકારનુ મળેલુ સર્વ જ્ઞાન, નિ સશય, એમને બનાવોની સભવિતતા શક્યતા આદિ વિશે નિર્ણયો કરવામા, અને તદનુરૂપ પોતાની નવલકથાને છેવટનું રૂપ આપવામા ઘણુ ઘણુ બોધક નીવડેલુ. અથવા કલાકારીગરને સોની લોહાર જેવા કારીગરની માફક જ સ્થૂલ વાસ્તવિક વસ્તુઓ અને બાબતો બીજી રીતે પણ ઉપયોગી થઈ પડે છે તેને માટે સરખાવો R Browning The Ring and the Book–આરભની જ પક્તિ ૮ થી ૩૦

બુદ્ધિધન આગળ વખાણ્યો શિરસ્તદારની સરભરામા અમાત્ય ઘેર મોડો આવ્યો. જમવાનું એટલુ મોડું થઈ ગયુ કે ઘરમા સૌને ગમવા માડેલો અને આજે જ ઉપયોગિતા સિદ્ધ થયેલી એવા નવીનચદ્રને ત્રણ ગાઉ દૂર રાજેશ્વરમાં સુવા જવા દેવામા ન આવ્યો. અલકકિશોરી પણ સાસરે ન ગઈ, અને આ જ રાતે જમાલે દુષ્ટ હુમલો કર્યો જેમાથી નવીનચદ્રે જ અલકકિશોરીને સાચવી લીધી અને એમ કરતા તે ઘવાયો. આમ નવીનચદ્ર એક અઠવાડિયાની અંદર અમાત્યને ત્યા ઘરના સુપરિચિત પ્રિય માણસ જેવો બની રહ્યો. આ બનાવોમાનો દરેક ઝીણો છે, દરેક કુદરતી છે, પણ એ પણ ધ્યાનમા લેવાનું છે કે એ દરેક ભાગ્યાધીન છે અને એ બનાવપરપરા અતિ મોટા ફળ ઉત્પન્ન કરનારી નીવડે છે ભાગ્યાધીન કુદરતી બનાવોમાથી કર્તા વાચનારને ભાગ્યાધીન અદ્દ્ભુત બનાવોને માટે તૈયાર કરે છે, એ એમની કલાની એક અગત્યની કુચી છે

નવીનચંદ્રનો ઘા રૂઝાયો છે અને એની અશક્તિ પૂરેપૂરી મટવામા છે ત્યા અલકકિશોરીને મોહ થાય છે આ બનાવનુ વર્ણન કર્તાએ નવીનચદ્ર પડવાના દરબારમાથી ઘેર જાય છે ત્યા રસ્તામા એને સ્મૃતિ થઈ એવા રૂપમાં કેમ મુકયુ છે ? મદનશરથી વીંધાયલા હૃદયની પલટાતી મનોદશાઓનું વર્ણન બીજા જ માણસની સ્મૃતિના વર્ણનમાં શી રીતે સભવે ? પણ આ કર્તાની શરત ચૂક ગણી શકાય એમ નથી આવા દોષવાળી સકલના એમણે ઘણો અને સૂક્ષ્મ વિચાર કરીને જ સ્વીકારી લીધી છે. મનોદશાઓનુ વર્ણન ન કરે તો "બ્હેન હું તો તમારો ભાઈ થાઉં હો!" એ વાક્યમાંના ગર્ભિત આક્ષેપનો સ્વીકાર અલકકિશોરી એકદમ કરે, તે વાચનારને ગળે કેમ ઉતરે ? મનોદશાઓનુ ઉત્કટ વર્ણન ન કરે તો કુમુદસુંદરીનુ વધારે ઉત્કટ પદ અને તેને અંતે એની મૂર્છા, તેમ એ મૂર્છા દરમિયાનના લવારા આદિમાથી નવીનચંદ્રને એ પરણી થયેલીના

માનસિક મંથનનુ વાસ્તવિક જ્ઞાન તથા તજ્જન્ય પોતાની મૂર્ખતાનું માપ અને પશ્ચાત્તાપનો આરંભ, આ સર્વ કરુણ પરમ્પરાનો અવિચ્છિન્ન રસ શી રીતે વહે ? આ એક પાસુ થયુ હવે એજ વિષયનું બીજુ પાસુ જુવો કુમુદસુંદરીને નવીનચદ્ર સરસ્વતીચદ્ર જ એની લગભગ ખાતરી કુસુમસુદરીનો એના ઉપર કાગળ આવે છે તેથી થાય છે, લગભગ જો કે પૂરેપૂરી નહીં. નવીનચદ્રને પશ્ચાત્તાપનો ઉદય થતાં જ એને સુવર્ણપુરથી જતા રહેવા મન થતું હતું, પણ બુદ્ધિધનને લાભકારક થઇ પડે એવા બુદ્ધિધન પ્રમાદધનની સૂચનાઓથી અને પોતાને સુઝતા બીજા પણ એ લખાણો કરતો હતો તે પ્રવૃત્તિ પડવા સુધી ચલાવવાની હતી, પડવાનો દરબાર જોવા પણ એને મન હતું, એ પ્હેલા કે પછી જવાનુ કર્તા જણાવે તેમા નવીનચદ્ર તે સરસ્વતીચદ્ર જ એ આવ્યા વગર રહે જ નહીં પડદો ઉઘડે તો તે આખો જ ઉઘડે, એક પગ દૂધમા અને એક દહીંમા ગખી શકાય જ નહીં વાચનારને માટે એ પડદો પડવાનો દરબાર પૂરો થતા આખો ઉઘાડી નાખવો અને માત્ર કુમુદસુદરીના મનમા થોડો સંશય રાખવો એ માર્ગ કર્તા લે છે; અને તેમા સપૂર્ણ સભાળ લેતા ય જે જે દોષ રહી જ જાય તે નિરુપાયે રહેવા દે છે.

કુમુદસુદરીના મનની દોલાયમાન સ્થિતિનો ચિતાર પણ સાથે સાથે એટલો જ આવશ્યક છે. પડવાને દિવસે સૌ દરબારમા ગયા એટલે હવાશકરે ઉખેળેલા પાછલા ઇતિહાસથી અને સૌભાગ્યદેવીની ખલકનંદા તરફની દયાથી અમાત્ય કુટુબના ઉપર એની માન અને હેતની લાગણીઓ પ્રબલ બની. પછી પોતાની મેડીમા એ જાતે વરઘેલી થવા અને નણદને પણ એવી બનાવવા મથતી હતી. મધ્યાન્હ થતા પોતાની મેડીમા એકલી પડી, અને કુસુમનો પોતા ઉપરનો કાગળ અને સરસ્વતીચંદ્રના ખીસામાથી પડી ગયેલો એણે ઉચકી લીધેલો કાગળ વાચતા એના મનમા પાછા સરસ્વતીચદ્રના ઉપર દયા અને પ્રીતિ

ઉભરામા. ત્યા જમવા નીચે ઉતરવુ પડ્યું અને વનલીલાની ગરબી અને સૌના ઉત્સવથી વળી મૂલ સ્થિતિ પર આવી સૌભાગ્યદેવી પોતાની મેડીએ ચ્હડી કૃષ્ણકલિકા પણ ચોર જેવી ઉપર ચ્હડી. કુમુદ પાછળ ગઇ. અસહ્ય વસ્તુ જોઇ. પ્રમાદધનને જાણે કંઈ જ બન્યુ ન હોય એવો ડોળ રાખ્યો. કુમુદસુંદરીએ રોષના આવેશમા સાકળી અને કેવડો રસ્તામા ફૂટતી તેની માલકણ ઉપર ફેક્યા. પતિવ્રતાએ સ્વમુખે સ્વામી ઉપર આરોપ ન મેલાય તે એણે ન મેલ્યો તથાપિ ન દાબી શકાય એવી વૃત્તિએ આરોપની સાબીતી જેવો સંગીન પુરાવો જાહેર કરી દીધો. અને પછી મોકળુ મુકી દીધુ. માથુ પછાડ્યુ. સૂક્ષ્મ શલ્યે હૃદયના ચૂરા કરી મુક્યા તે લાગણીહીન પતિને આ નજીવા જેવા પણ સ્થૂલ ઘાની કંઇક દયા આવી. કંઇક આસનાવાસના કરવા લાગ્યો. કુમુદસુદરીને કંઇક પતિ ઉપર ઉમળકો પણ આવ્યો. કંઇક એ સુધરે એવી વાતો પણ કરી અને પિયેર જવાની રજા લઇ લીધી. પ્રમાદધન લીલાપુર જવા નીકળ્યો એટલે નીચે આવી સાવિત્રી આખ્યાનની કથા કંઇક સાભળી પાછી ઉપર ચ્હડી અને એટલુ રોઇ કે થાકી જ ગઈ. શૂન્ય જેવી બેઠી છે ત્યા અલકકિશોરી અને વનલીલા આવ્યા. શેતરંજ રમવા બેઠા. વનલીલાએ 'ચદા' ની નવી કવિતા જોઇ તે સમઝાવવા કહ્યુ. એમ કરતા કરતા રાત પડી. કુમુદ એકલી પડી. અસહ્ય શોકભારથી નિ:શ્વસ્ત બનેલીને ઉંઘે ઉંઘાડી. દાસી પથારી કરવા આવી તેણે ઉઠાડી. ફરી 'ચંદા' વાચતા 'અસ્થિર મેહુલા' શબ્દે પ્રમાદધન સાભરી આવ્યો અને પાછી વરઘેલી બનવા મથી. નામજપથી પ્રેરેલા ઘેનબળે પાછી ઉંઘરાટી થઇ. સુઇ જવા માટે કમખો કહાડે છે ત્યા સરસ્વતીચદ્રે મોકલેલો શ્લોક સરી પડ્યો. તે જોતા વળી મન સરસ્વતીચદ્રમા લીન થયું. એના બધા કાગળો કહાડ્યા. ફરી ફરી વાચ્યા. છબી પણ નીકળી. ઘેલી થઇ. આ ઉર્મિવેગથી પણ થાકી ગઈ. પાછી નિદ્રા આવી. બારણે બેઠેલા સીપાઇઓના ગાનનો સ્વર કાનમા આ-

વતા ચમકી ઉઠી અને પાછી સરસ્વતીચદ્ર–રુદન કરવા લાગી. કરુણ કવિતાઓ લવવા લખવા લાગી. ત્યા બુદ્ધિધન અને નવીનચંદ્ર આવ્યા. "ઓ મ્હારા સરસ્વતીચદ્ર ! કેમ ખમાય !" એમ કરી ખુરશીના તકિયા સાથે માથુ કુટ્યું. વળી લવતી ગઇ અને વધુ દીન બનતી ગઇ. એવામાં નવીનચદ્ર જોડેની મેડીમા આવીને સુતો. કૃષ્ણકલિકા પ્રમાદધનના પલગ પરથી વચલે બારણે નાઠી હતી તે ક્ષણેથી એ બારની નવીનચદ્રની મેડીમાની સાકળ ઉઘાડી રહી ગઇ હતી, જે કુમુદના જાણવામા હતું. એ બારણા તરફ એક વાર ગઇ, બે વાર ગઇ મદનથી તણાવલી ત્રીજી વાર ગઇ. પોતાની બાજુની સાકળ ઉઘાડવા હાથ લાબો કર્યો. ત્યા છાયાહાથ પોતા તરફ આવતો જોયો. એ હાથ જેનો તે આખી છાયા જોઇ. તે માતા ગુણસુદરી જેવી લાગી અને મદનાધ જાગી ગઇ. મદન મરી ગયો. એની આણુ પળ પણ માની તેથી ગળગળી થઇ ગઇ મહા પાતકથી ઉગરી માટે છિન્નભિન્ન સ્તવન કરી રહી. એ સ્તવનસમાધિમા એ પ્રાયશ્ચિત્ત ડુબાકીમા એને ગુણસુંદરી ઉપરાંત સૌભાગ્યદેવી, વિદ્યાચતુર, અલક-કિશોરી, કુસુમસુદરી, બુદ્ધિધન, અને સરસ્વતીચદ્ર પણ પ્રત્યક્ષ થયા. એ અદષ્ટિદર્શનથી વળી દીન બનેલી પાછી સ્તવન કરવા લાગી અને કેટલીક વારે શાત થઇ પછી તેણે નિશ્ચય કર્યો. સરસ્વતીચ-દ્રની એક સેવા કરવાનુ મ્હારા હાથમા છે, આજની રાતમા જ, અત્યારે જ. એના ઉપર કાગળ લખ્યો, અને તે એના ખીસામા મુકવા ચાલી. સાકળ ઉઘાડીને અદર ગઇ પત્ર લાવી હતી તે ખીસામા મુકી દીધો ત્યા ખાટલામા કંઇક વાચતો વાચતો નિદ્રિત થયેલા જેવો નવીનચદ્ર દીઠો કુમુદે એ કાગળ ખેંચ્યો આખો એના હાથમાં આવ્યો અક્ષર જોતા ખાતરી થઇ કે એ સરસ્વતીચદ્ર જ. અને એના હાલ જોઇ ડુમો ભરાઇ આવ્યો, રોઇ પડી, ધ્રુજી ઉઠી. સર-સ્વતીચદ્રે આખ ન ઉઘાડી. કુમુદ કાગળમાની ગઝલો વાચવા લાગી. વચાઇ રહેતા ઉદ્ભ્રાન્ત થઇ બકવા લાગી અને મૂર્છા ખાઇ પડી.

સરસ્વતીચંદ્ર ઉઠયો તેનું માથું ખોળામા લઇને આસનાવાસના કરવા લાગ્યો. કેટલેક કાળે મૂર્છા વળી અને એકદમ ખસી અને આઘે જઇને બેઠી. સરસ્વતીચદ્રે એનો હાથ ઝાલ્યો અને પાછો છોડી દીધો એ ઉઠી ખાટલામા બેઠો અને કુમુદ તેને વાગ્બાણ મારતી સુબાઈ પાછા જવાનું કહી પોતાની ઓરડીમા દોડી ગઇ. બારણુ દઇ દીધુ. અને પછી સરસ્વતીચદ્રના તમામ કાગળ કહાડી ફાડી બાળી તેની ભસ્મ શીશીમા ભરી, ' મર્મદારક ભસ્મ ' એવી શીશી ઉપર ચિટ્ટી મારી, " તપને અંતે આનન્દસમાધિ પેઠે જાતે આવેલી અસ્વપ્ન નિદ્રાને વશ થઇ. " મનોદશાઓની આવી વંટાળચક્રી (સાઇક્લોન cyclone) કોઇ પણ કર્તાએ ચિત્રી હશે ખરી ? એ ચિત્રમા નવીનતા હો વા ન હો, એ ચિત્રની વાચનાર સ્રીપુરુષોના હૃદય વ્હલોવી નાખવાની શક્તિ નિર્વિવાદ છે, અને સ્વઇયાની ઘુમરીએ ઘુમરીએ જેમ ગોળી-માથી મધુરતા અને સુવાસ, તેમ બીચારી કુમુદના મ થનમાથી પલે પલે કરુણુતા અને મુલાયમી જ ઉડી રહે છે તથાપિ અહીં મ્હારો આ વ્યાખ્યાનપટ અતિ ટુકો છતા તેમા આ ચિત્રની ખુટ્ટીઓ ઉપ-સાવવી પડી છે, તે સ કલના દૃષ્ટિએ પણુ એ ચિત્રના અદ્વિતીય મહત્ત્વને લીધે છે. " સનાતન ત્યાગ " કરી શકી છુ એમ માન્યુ, અને વળી " મર્મદારક ભસ્મ " ની શીશી પણુ બનાવી, એ શુ ? પ્રમાદધનમય બનવા મથતી હતી, અને વળી વચ્ચે વચ્ચે ભિતરાઉ ઉંડાણોમાથી " સરસ્વતીચ દ્ર–સરસ્વતીચ દ્ર ! " એ તાર પણુ કંપી ઉઠતા, તે શમતા જ ન્હોતા, એ શુ ? પડવાને દિવસે પોતાની જ મેડીમા પોતાના જ પલ ગપર વ્યભિચાર કરનાર પતિએ બીજને જ દિવસે તેની સહ–પ્રતિ-વાદિની (co-respondent) ની જ શીખવણીએ પ્રત્યારોપ ઘડી કહાડયો, કુમુદસુંદરી આ જાણે છે વનલીલાના કાગળથી પાછલી રાતે. હદ થઇ ગઇ ' પોચામા પોચી ચીજ પણુ કોઇક કેળવણીને પરિણામે અતિ કઠણુ બની શકે છે. પ્રથમ તો કુમુદસુંદરી જડ જ બની ગઇ. નદીએ એને પોતાના શૈત્યમા લઈ લેઇને એની કાયાને પણુ શીગડું બનાવી દીધી. પછી આ સર્વે ઉત્પાતમાથી જાગે છે તે કુમુદસુંદરી

કોઇ બીજી જ સ્ત્રી છે, અને તે સંસારની સાધારણ સ્ત્રી પણ રહી નથી. પૂર્વાવસ્થામાંથી માત્ર બે લક્ષણ આ નવી સ્ત્રીમા રહ્યા છે, જેમનું પ્રમાણ પણ ઘણું વધી ગયુ છે--એની મધુરતા અને એની પવિત્રતા. પ્રમાદધનની પાસે, પ્રમાદધનને ઘેર, એ દિશામા પણ હવે જવુ જ નથી એ કરતા તો મોત ભલું, અને સરસ્વતીચંદ્ર તો પર પુરુષ,—એમ કુમુદસુંદરીને હાડોહાડ વૈરાગ્ય વ્યાપે છે, અને તે માજીને શરણ જાય છે સ્થૂલવાસનાઓને પૂરેપૂરી જીતી શકે છે, જો કે આની એને પોતાને ખબર નથી પાછી નવીનચંદ્ર સુંદરગિરિ ઉપર છે એમ સાભળતાં જ એની સૂક્ષ્મ વાસના બળ કરે છે, અને એને ગિરિયાત્રાની ઇચ્છા થઇ જાય છે સાધ્વીઓ એની નિર્દોષ ઇચ્છા આડે આવતી નથી. અને ગિરિ ચ્હડતા જ માર્ગમા, એ માનસશાસ્ત્રપારગત અને આચારવિશુદ્ધિબળે હૃદયની જુદી જુદી ગુહાઓમાંની લાગણીઓના બલાબલ અને ધર્માધર્મ પારખવામા અતિ ચકોર બની રહેલી સહિયરો, " તારામૈત્રક " જુવે છે અતિદારુણ દુ:ખના તપને અંતે જે સાચો વૈરાગ્ય વિશુદ્ધ પાત્રમા જામે, અને બુદ્ધિમાથી હૃદયમા અને હૃદયમાથી મૂળે મૂળે આત્મામા સ્થાયી સર્વવ્યાપી સર્વોપરિ બની રહે, તે પછી જ કેવલ સાત્ત્વિક સૂક્ષ્મ ઉરયોગનો વા આત્મા આત્માની સુવિમલ મૈત્રીનો સંભવ· આવા વજ્રસાર સિદ્ધાન્તોને મનુષ્ય જીવનના સનાતન સત્ય તરીકે સ્વીકારીને કર્તાએ કરેલી સંકલનામા, વસ્તુના ઉપલા પગથિયા આ વંટોળચક્કીના પગથિયા વડે જ કુમુદસુંદરીના કૌમાર વયના સંવનનેતિહાસ સાથે સંકળાયા છે વળી પ્હેલો ભાગ પૂરો કર્યો ત્યારે આખા કાફલાનું અંતિમ બંદર કયું એ કશો વિચાર કર્તાએ કરેલો જ નહી, લખતા લખતાં જેમ જેમ જાલ વધારે ગુંચવાઇ તેમ તેમ કર્તા પોતે અંદર વધારે વધારે અવશ થતા ગયા, અને આખરે ગમે તે સમાપ્તિ ઠોકી દીધી, એવા એવા ઉપલક્રિયા મત, આ વંટોળચક્કીમા પકડાઇ અટવાઈ કચ્ચરઘાણ થઇ જાય છે

"મળી દૃષ્ટાદૃષ્ટ" એ આ કથાભાગનો આરંભ છે, અને સરસ્વતીચંદ્ર ચાલ્યો તથા સોળ સત્તર કલાક પછી કુમુદસુંદરી સુવર્ણપુરથી ચાલી નીકળી એ અંત છે, તો આખુ વસ્તુ લેતા આ આખો કથાભાગ આરંભ છે, અને સૌમનસ્ય ગુફામાથી સરસ્વતીચંદ્રે વસંત ગુફામાંથી ગાતી મધુરીને ઓળખી ત્યાથી આખી કથાનો અંત શરૂ થાય છે, અને વચલો કથાભાગ આખી કથાનું મધ્ય છે.

બહારવટિયાઓની કથામા સંભવિતતાના વસા બહુ ઓછા છે શઠરાયના પક્ષની હાર સંપૂર્ણ થઇ છે એ સૂરસંગ નજરે જોઇ આવેલો તથાપિ કુમુદસુંદરીને પકડવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નિશ્ચય થાય છે, મળસ્કે પ્રત્યક્ષ થાય છે કે રાતે કરેલી યોજનાઓ પા ભાગની પણ અમલમા આણી શકાઇ નથી. તોપણ સૂરસંગ આધળિયા કરે છે. સંકલનાનો આ નબળો ભાગ કર્તાએ હરભમજી વગેરેની વધારે સંભવિત પ્રતીકારક યોજનાઓ તળે અને માનચતુરના સેનાપતિત્વના આકર્ષક વર્ણન નીચે ઢાંક્યો છે

ચંદ્રકાન્તને લગતા બનાવોમા એકથી વધારે વિગત પરસ્પર વિરુદ્ધ જેવી છે. એ જે દિવસે પાછલા પ્રહર દરમિયાન લૂટાયો તે જ દિવસે બહુ તો કલાક રાત જતા પાછો ગુણસુંદરીનો અતિથિ થયો મનોરથિયામા. સરસ્વતીચંદ્ર લૂટાયો તે જ સમયે લગભગ ચંદ્રકાન્ત પણ લૂટાયો હોવો જોઇયે, પણ તે કયા રસ્તા ઉપર, એ કર્તાએ સ્પષ્ટ કરેલું નથી. આ પ્રમાણે લૂટાવાને માટે એ રત્નનગરીથી જે સમયે નીકળ્યો હોવો જોઇયે તે સમયે એ નીકળેલો; એ સમય કયો તે અસ્પષ્ટ જ રહે છે રત્નનગરીથી સુવર્ણપુર જવા નીકળ્યો, પછી રસ્તે એણે ભદ્રેશ્વરનો માર્ગ લીધો, તે માર્ગે પણ આગળ ન વધવા એને સંદેશો મોકલવામા આવેલો એણે ન ગાઠ્યો, અને લૂટાયો, અને બાવાઓએ જેમ સરસ્વતીચંદ્રને રસ્તામાથી ઉચકી લીધો તેમ ચંદ્રકાન્તના પોટકાને પણ ઉપાડી લીધુ, જે થોડા દિવસ પછી સરસ્વતીચંદ્રને સ્વાધીન થયુ. રત્નનગરીથી નીકળતા પ્હેલા ચંદ્રકાન્ત કેટલા દિવસથી ત્યા આવેલો? વિદ્યાચતુર અને એની વાતચિત એ રત્ન

નગરી પહોચ્યો ને તુરતમા થયેલી હોય એવી જ છે, અને તે પછી એ થોડા કલાકમાજ નીકળેલો અને બીજે દિવસે લુટાયેલો પણુ આથી ઉલટું પાછળ ગ ંગા માદી પડી, મરવા જેવી થઇ ગઇ, વગેરે કાગળ આવે છે, બીજા કાગળો મિત્રોના આવે છે, જે સર્વને જવાબના ટાચણુ એ કાગળો સાથે, લુટાઇ સરસ્વતીચંદ્રને મળવા પામી તે પોટ-લીમા હતા એ સર્વે ચ દ્રકાન્ત રત્નનગરી ગયા પછી ત્યા એના દશેક દિવસ ભાગ્યા હોય તો જ સ ભવે. ધૂર્તલાલ લક્ષ્મીન દનને ગાડા ગણુવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમાં થાય છે એમ કે પોતે જ કેદમા જાય છે, એ બનાવ પણુ ચદ્રકાન્તે મુ બાઇ છોડયુ તે પછી જ બનેલો છે હશે સંકલના દષ્ટિએ આ સર્વ વિગતોનું અન્યોન્ય ગાઠણુ નબળુ રહી ગયુ છે, એ વિશે મતભેદ સંભવતો નથી.

પ્હેલા ભાગમા સરસ્વતીચદ્ર કુમુદસુંદરીને જોવા આવે છે તો ચોથા ભાગમા મધુરી નવીનચ દ્રને જોવાને સુ દરગિરિ ચ્હડે છે પ્હેલા ભાગમા જેમ "મળી દષ્ટોદષ્ટ" થી આરંભ છે તેમ ચોથા ભાગ-માની કથાનો તારામૈત્રકથી આરભ છે પ્હેલા ભાગમા જેમ નવી-નચદ્ર સરસ્વતીચદ્ર જ કે બીજું કોઇ એ સવાલ કુમુદસુંદરીને છેક આખર સુધી રહે છે, તેમ ચોથા ભાગમા નવીનચદ્રને શંકા આખર સુધી રહે છે. આ પ્રમાણે ઝીણી ઝીણી સ કલનાઓ સૌ જોઇ શકે એવી આપોઆપ ગુ થાઈ છે આખા કથાકલાપમાં સૌથી વધારે દુર્ઘટ સ કલના આવા ઉડા ઉગ્ર અને અનિવાર્ય જેવા શોકમા ગિર-ફતાર સરસ્વતીચદ્ર અને કુમુદસુંદરીના જીવનને કરુણાવસાનમાથી ઉગારી લેવાની છે કુમુદ પ્હેલી વાર નદીમા પડી ત્યારે એ રડતી બળતી ઝળતી એટલી તો વ્યગ્ર કે કિ મૂઢ કે બેભાન હતી કે તે જાતે પડી કે અકસ્માત્ પડી કે કોઇએ ખેંચીને પાડી, તે કશુ એ સમઝવા પામી જ નહીં. બીજીવાર હાથે કરીને સમુદ્રમા ડુબવા ગઇ. અને એનુ અનિષ્ટ થયું હોત તો સરસ્વતીચદ્રનો પણુ પશ્ચાત્તાપ એટલો દારુણુ થઈ જાત કે શોકસાગર તરી ઉતરવાનુ તેને પણુ અ-શક્ય થઈ જાત. બ્હારવટિયાના અસમ્ભવિત જેવા પ્રકરણનું મૂલ

સુરસિંગના પુત્ર પ્રતાપની દુષ્ટ વાસના હતી, અને બ્હારવટિયાનું વાદળ વેરાયુ તથાપિ કુમુદસુંદરી નદીમા તણાઇ ત્યારે એ દુષ્ટ વાસના એની પાછળ પડેલી જ હતી. પ્રતાપની પાછળ બુદ્ધિધનનો ગુપ્ત પક્ષકાર દગાબાજ શંકર મહારાજ પડયો. પ્રતાપે નદીમા જ એનુ ડોકુ ઉડાવી દઇ પિતાનુ વેર લીધુ પરંતુ દુષ્ટ વાસના એવી ચીજ છે કે તેના આધારના જે બીજી રીતે મિત્ર તે પણ મિત્ર મટી તેના શત્રુ થાય છે જ અનુભવ પરિપાકથી વિચાર શુદ્ધ થતા મણિરાજ અને વિદ્યાચતુરને વફાદાર બનેલા મૂળરાજે નદીમા ઝપલાવી પોતાના મિત્ર પ્રતાપને પણ હણી કુમુદને એના તરફનો ભય દૂર કર્યો અને સંગમ સ્થળના સામસામા પ્રવાહ રૂપ કુદરતે કુમુદના બેભાન શરીરને માતાજીના બેટ પાસે આણી મુક્યો. આ પ્રમાણે એ ચદ્રાવલિની મધુરી બની, માતાજીના યોગમા હૃદય પરોવવા મથતી ચાર દિવસે જરા શાંત થઇ, ત્યા સુંદરગિરિ ઉપર નવા પ્રકટ થયેલા નવીનચદ્રની વાત એણે સાભળી અને આઠેમના સૂર્યોદય પ્હેલા જ બાવીઓ સાથે નીકળી સુંદરગિરિ ચ્હડી. સામે ચદ્રશૃંગથી ઉતરી સુરગ્રામ જોવા જતા નવીનચદ્ર અને બાવાઓ માર્ગમા મળ્યા સુરગ્રામમા નવીનચદ્રે વર્તમાનપત્રોથી પ્રમાદધન બીજની રાતે જ ડુબી ગયાનુ, કુમુદસુંદરી ત્રીજની સ્હવારે તણાયાનુ, અને સૌભાગ્યદેવીના પણ અકાલમૃત્યુનું જાણ્યું, તેમ પોતાના પિતાના શોક વિશે પણ એની ખાતરી થઇ. પરિવ્રાજિકા મઠમા આવેલી કુમુદસુંદરીને સાધ્વીઓએ મદન અને લગ્નના ખરા સ્વરૂપનો બોધ કર્યો, સંસ્કારવિડમ્બનાએ એના વરેલા પતિને એનો જાર જ કલ્પ્યો, હૃદય હરનાર પ્હેલા પુરુષને જ એનો પતિ ગણ્યો, અને એ પતિ સાથે વિસ્રભાલાપ વગર એને પોતાનો ધર્મ સુઝે નહીં, બલ્કે ધર્મ ન સુઝે ત્યા સુધી સાચી શાંતિ પણ મળે નહીં, એટલે નવીનચદ્ર જ એ હૃદય હરનારો પુરુષ હશે એમ પ્રયોગની ખાતર માની લઇને, વળી નવીનચદ્ર એ ન હોય તો એવા સાધુ પુરુષ સાથે એકાતથી મધુરીને લેશ પણ ભય નથી એવી ખાતરી

સાથે, બંનેના એકાંત મેળાપની યોજના કરવી ધારી. કુમુદસુંદરીના શ્રેષ્ઠહિતની સાધના એ સાધ્વીઓનો પ્રવૃત્તિહેતુ હતો. તે જ સમયે નવીનચંદ્રના શ્રેષ્ઠ હિતની સાધના એ સ્વતંત્ર હેતુથી વિષ્ણુદાસજીએ યોજના કરી, જે સાધ્વીઓને અનુકૂલ આવી ગઈ. નવીનચંદ્રની વાસનાઓને વિષ્ણુદાસજીએ એટલી સૂક્ષ્મ થયેલી ગણી કે તેમનો સૂક્ષ્મતમ પરિપાક તુરત જ થઇ જાય એવો વડીલધર્મ સ્વીકારીને વિષ્ણુદાસજીએ એને ચિરંજીવશૃંગના સંસિદ્ધ સ્થાનમાં એકાન્તવાસ આપવા અને દરમિયાન પોતે સમાધિસ્થ રહી એનું બનતું ઉદ્દ્ભાવન કરવાની યોજના કરી. મધુરીને પણ પોતાની તેમ નવીનચંદ્ર બંનેની સંમતિથી નવીનચંદ્રની જોડેના જ સ્થાનમાં એકાન્તવાસ આપવો એ એક જ ડગલું બાકી રહ્યું. મધુરી પોતાના દેહની વૃત્તિઓ ઉપર પોતાની શક્તિઓ કેટલી છે તે વિશે સાધ્વીઓને અનભિજ્ઞ લાગી; દેહની વૃત્તિઓને દાબી ન શકાય તો, એ ભયથી કમ્પતી લાગી, સ્વયંભૂ મદન પ્રકટ થતાં હૃદય હરનાર અધિકારી પતિને દેહનો પણ અધિકાર સોંપી દેવાના સ્પષ્ટ ધર્મને લૌકિક શિક્ષણના ખોટા ગ્રાહ પંજરમાં પૂરાયલી હોવાથી ભયંકર પાપ જેવો ગણતી લાગી,[૧૧] અને આથી કરીને તેમણે ગાંઠ વાળી કે એ સ્વમુખે સંમતિ આપવાની જ નથી તો ફિકર નહીં, પણ ડગલે ડગલે જે કંઇ ગોઠવણ કરિયે છિયે તે એને આગળથી સ્પષ્ટ જણાવતા રહીશું, અને ડગલે ડગલે એ તેને અનુકૂલ વર્તશે તો તેને જ એની હૃદયગુહામાંથી નીકળતી સાચી

---

૧૧ આચારમાં આપણા પામર બન્ધુઓ શિષ્ટ માને તે મર્યાદાઓ પૂરેપૂરી પાળવી અને મનોવ્યાપારને પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા આપવી તથા મન પૂત સુધારાનો બોધ કરવામાં પૂરેપૂરી છૂટ લેવી, જો કે જાતે તેવો કોઇપણ સુધારો અમલમાં મુકવામાં જ્ઞાતિનો મોટો ભાગ તેને ખરે જ અભિનંદે ત્યાં સુધી ધીરજ રાખવી, એ "સુધારા"ના પ્રશ્નો વિશે ગોવર્ધનરામે જાતે પોતાના જીવન વ્યવહારમાં પાળેલા નિયમોનું કુમુદસુંદરી આ સ્થળે સંપૂર્ણ દૃષ્ટાન્ત બની રહે છે સૂક્ષ્મ પ્રીતિયોગનો અવસર મળે છે તેનો સમ્પૂર્ણ લાભ લે છે, અને પ્રમાદધન તરફ દેહની વફાદારી અણિશુદ્ધ જાળવવાનો આચાર પૂરેપૂરો પાળે છે. સરખાવો ૪ ૩૭૭–૪

સમતિ માની લઇશુ. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ સમતિ મેળવવાની રહી નવીનચદ્રની એ ત્રણ ડગલે મળી. પ્રથમ ચંદ્રાવલિ વ્રતભગનુ જોખમ ખેડીને પણ વિહારપુરીને મળી. તેણે નવીનચંદ્રને વાત કરી રાખી, અને પછી ચદ્રાવલિ જાતે નવીનચદ્રને મળી. મધુરીનુ પદ રાસલીલા પ્રસગે નવીનચદ્રે સાભળ્યુ હતું અને સુરગ્રામયાત્રા દરમિયાન પ્રમાદધન સૌભાગ્યદેવી મુવાના સમાચાર વર્તમાનપત્રોથી જાણ્યા હતા કુસુદસુદરી માટેનુ એનુ દુખ અત્યત તીવ્ર થઇ ગયુ હતું. એ સુકુમાર સ્નેહલતિકાનુ હૃદય ચીરાઇ ગયુ છે તે મ્હારે લીધે એણે આપઘાતનો પ્રયત્ન કર્યો તે મે એને આવી અસહ્ય યાતનામા ફેકી દીધી તેને લીધે પ્રમાદધન અને સૌભાગ્યદેવી મરી ગયાનુ જાણુતા એના આ ઉછળતા ઉકળતા દુખસાગરમા ન જાને હજીય કેટલા મોટા હોડા આવશે! બસ, બસ, મ્હારા અતલ અતટ પાપને લાયક પ્રાયશ્ચિત્ત એક જ—જે માર્ગે કુસુદસુંદરીનુ દુઃખ ઘટાડી શકવાનો સભવ તે એક જ મ્હારો મોટામા મોટો ધર્મ! પરતુ આ સમયે જેમ એવા જ પ્રસગમા પ્હેલા ભાગમા કુસુદસુંદરીને નવીનચદ્ર તે સરસ્વતીચદ્ર જ કે નહીં એવી થોડી શકા રહી હતી તેમ ચોથા ભાગમા સરસ્વચદ્રને મધુરી તે જ કુસુદ ખરી કે નહીં એની પૂરેપૂરી પ્રતીતિ થઇ ન હતી ચંદ્રાવલિએ એ પ્રતીતિમા એક અંશ ઉમેર્યો. એના "પૂર્વાશ્રમનું સાક્ષીભુત હૃદય" ડુબી ન્હોતુ ગયું અને તે જ આ મધુરી. તથાપિ મધુરીએ ચંદ્રાવલિને પણ પોતાનુ પૂર્વાશ્રમનુ નામ કહેલું ન્હોતુ તેથી અભિજ્ઞાનમાં એટલી એક ખામી હજી યે રહી.

ચંદ્રાવલિ કહે, નવીનચદ્રજી, જે પ્રીતિપરિપાકથી ત્હમારા હૃદયયુગ્મ અદ્વૈત પામ્યા છે, "તે પ્રીતિના તંતુ ઉપર બલાત્કાર કરવાથી ઉભય હૃદય ખેંચાય અને ત્રુટે એ પ્રીતિની પ્રકૃતિ છે. કેટલોક કાળ ઉભય હૃદયના તતુઓના યથાપ્રાપ્ત સમાગમનુ પાલન કરો, અને ધીમે ધીમે ઉભયની કલાથી, વૃત્તિથી, સયુક્ત અભિલાષથી, અને પ્રયત્નસંવાદથી એ તતુઓને કલેશ ન પ્હોંચે એમ ઇચ્છા કરો. ત્હમે

મધુરીને પુણ્યમાર્ગે જ પ્રેરવા અભિલાષી છો એ ત્હમારી મહાનુભાવતા છે. ચન્દ્ર અને કુમુદના જેવી શરીરોને દૂર રાખનારી પણ દષ્ટિમનઃ સંયોગ રક્ષનારી ત્હમારી બંનેની અતિસૂક્ષ્મ પ્રીતિ છે. અને એવી સૂક્ષ્મ પ્રીતિને માટે જ ત્હમારાં સૂક્ષ્મ શરીરોનો સમાગમ રચવાની અમારી યોજના છે. ત્હમારા શરીર આવા સમાગમકાળે અન્યોન્ય આસક્ત થાવ કે અનાસક્ત રહો તેમા અમે સાધુજન ઉદાસીન છિયે. સૂક્ષ્મ કામ તૃપ્ત થવાની સાથે-સ્થૂલ કામ જાગ્યો હો વા ન હો, તૃપ્ત થયો હો વા ન હો, તથાપિ અલખ કલ્યાણનો ધર્મ સચવાયો સમજિયે છિયે, અને એ જ પરમ સાધ્ય છે."[૧૨]

નવીનચંદ્ર સમતિ આપે છે. બંને મળે છે પ્હેલા ભાગમાંનો કુમુદસુંદરીની પલટાતી મનોદશાઓનો વટોળ આપણે જોઇ ગયા. અહીં શરીરની કુદરતી પ્રેરણાઓ અને તે પ્રેરણાઓને ધર્માતિક્રમ ન કરવા દેવા શરીરશાયીનો સંકલ્પ, એ બેનું સીધુ કારણ સંઘટ્ટન બંને અનુભવે છે પૂર્ણ બલથી ધસી રહેલી પ્રેરણાઓ મર્યાદાવજ્ર સામે એવી પછડાય છે કે બંને શરીર મૂર્છા પામે છે; પ્હેલી કુમુદસુંદરી અને પછી સરસ્વતીચંદ્ર. કુમુદસુંદરીના દુ:ખાતિશય અને સ્ત્રૈણ નાજુકતાને લીધે આ ક્રમ યોગ્ય જ છે. અને શરીરશાયીના અધિક બલને લીધે મદનવાસનાએ પ્રાપ્ત કરેલી આ મૂર્છા દરમિયાન જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતાનુ કર્તવ્ય કર્યા કરે એ પણ યોગ્ય છે પછી મનનાં પડ પછી પડ ઉકલતાં અને સંવાદ વધતો જતા બંને શાંત પ્રસન્ન અને પવિત્ર બને છે. એટલુંજ નહીં પણ પોતપોતાના અંતરમાની ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓના આવેશોલ્લાસ ભર્યા વિકાસ બને એક કાલે થતા એક દીર્ઘ સ્વપ્નોદયમા અનુભવે છે. આ દમ્પતી-સ્વપ્નની સૌથી મોટી ચમત્કૃતિ એ છે કે વચ્ચે દિવસ અને જાગૃતિકાલ આવે છે તોય પણ તે સમાપ્ત થતા જ પાછો એ સ્વપ્નોદય આગલી રાતના બિંદુથી

૧૨ સંક્ષિપ્ત

આગળ જ વધે છે.[13] પરસ્પર સૂક્ષ્મ પ્રીતિના શુદ્ધ વિનિમયોત્કર્ષથી લોકોત્તર શાંતિ અને સાહસ અને સત્યાગ્રહ પામેલા એ દંપતી "દેશ-યજ્ઞમાં દેશપ્રીતિ" ની સુધા પીઇ પીઇને આષાઢીમેઘ જેવા વર્ષણોન્મુખ બને છે, કલ્યાણગ્રામ નામે સનાતન ભાવનાઓને વર્તમાન યુગની પરિસ્થિતિમાં પોષી શકે એવા મઠની યોજના કરે છે, અને જેવી એ યોજના થાય છે કે, મેઘ ઝઝૂમી રહે છે ને વાયુ, ઠંડક, ત્વરિત વિકાસ

13 આ સ્વપ્નસહચર્યાંનું વર્ણન આપતા આરંભમાં જ એ ક્રમ બની આવ્યો હશે તે વિશે કર્તા તર્કવિતર્કનો એક પૅરા લખે છે (૪ ૫૪૬) પણ તેમાં અશ્રદ્ધાળુ જગત આવો બનાવ છેક જ અસમ્ભવિત ગણીને તો કહાડી ન નખાય, એટલું સ્વીકારે, તેની અશ્રદ્ધા એટલી પીગળે, તો ઘણું છે, એવી વૃત્તિ જ કર્તાએ રાખી છે એટલે આ વિષયમાં કર્તાનો ખરો આશય જાણવાને સારૂ આવી શાબ્દ ચર્ચાના સ્થાનો છોડી દઇને તેમણે ગોઠવેલાં કલાસૂચનોનો ક્રમ તપાસવો અને ઉકેલવો એ જ માર્ગ છે અહીં ટુંકામાં દિગ્દર્શક નોંધ જ કરીશ સરસ્વતીચંદ્રને સુંદરગિરિ ઉપર આવ્યો ત્યારથી વિશ્વદૃષ્ટિ જેવી શક્તિ વધતી જાય છે, કુમુદસુંદરીએ માજીમાં મન પરોવવા માંડયું ત્યારથી-કે વનલીલાના કાગળે જડ બનાવી દીધેલી એ નદી કાંઠે આવી ત્યારથી-એને પણ સ્થૂલ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉપરાતની કંઇક શક્તિ આવવા માંડે છે વ્યક્તિગત ધર્મોના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ વિવેક કરવાના જ્ઞાનબોધ બંનેને વિષ્ણુદાસ ચંદ્રાવલિ આદિ પાસેથી મળે છે એ સાધુસાધ્વીઓના સંસર્ગથી પણ બેયના નિરીક્ષણ શક્તિ આત્મજ્ઞાન, શાંતિ, અને ધર્માચરણ માટે આગ્રહ પોષાય છે બંને મળ્યાં ત્યારે વારાફરતી મૂર્છા પામે છે તથાપિ મૂર્છિત દયિતદયિતા દયિતાદયિતના વર્તનવિચાર આદિના સાક્ષી રહે જ છે બંનેનું સૂક્ષ્માદ્વૈત એવું જામે છે કે તેઓ બે ખોળિયામાં એક જીવ જેવા થઇ જાય છે (પ્રકરણ ૨૯ મું) કુમુદસુંદરીની સરસ્વતીચંદ્ર ઉપરની પ્રીતિ ભક્તિપ્રધાન બને છે, તો તેના પ્રત્યાઘાત રૂપે સરસ્વતીચંદ્રની કુમુદ-સુંદરી ઉપરની પ્રીતિમાં પણ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે વળી આ સ્થાનની સંસિદ્ધતા, વિષ્ણુદાસજીએ અમુક સંકલ્પથી સ્વીકારેલી સમાધિ-અવસ્થા, સમાધિસ્થ મહાપુરૂષની સહર્થે શક્તિ, તથા જેમને એ શક્તિનો લાભ આપવાનો આશય, તે વ્યક્તિઓની એમની શક્તિ ઝીલવામાં પૂરેપૂરી અનુકૂલતા.—આમાનું કંઇયે માની ન શકે, તેવા વાચનારને માટે,—બીજું તો શું કહી

સમુન્નતિ અને પરિપક્વતા પામી શકે એવા ધરતી, બી, તરુ, છોડ, આદિ સર્વે સામગ્રી આવી મળે છે અને વળી જોઇયે તે કરતા ય વધારે પ્રમાણમા " જી હુઝૂર ! " ના ઉચ્ચાર કરતી આનન્દથી સામે ધસે છે, તેમ જ એ આમ માટે લક્ષ્મીઢગ, ચંદ્રકાન્ત જેવા સખા, કુસુમસુંદરી જેવી સહધર્મચારિણી, લક્ષ્મીનંદન, બુદ્ધિધન, અલક- કિશોરી, ગુમાન, જેવાંની સહાનુભૂતિ, અને વિષ્ણુદાસજી અને ચંદ્રા- વલિ જેવાના આશીર્વાદ, સર્વે વસ્તુઓનો સમુચ્ચય ધારે નહીં એવડા પ્રમાણમા અને કોઈ કલ્પી પણ ન શકે એટલી ત્વરાથી આવી મળે છે. અને આ રીતે ઓગણીશ વર્ષના દીર્ઘ ઉન્નત અનન્યાશય અતિથિ- યજ્ઞને અંતે કૃતકૃત્ય કર્તા વાચનાર ગુર્જરસહોદરોની રજા લેતાં ઇંગ્લિશ કવિ બાઇરનની પંક્તિઓ સ્મરી રહે છે —

" Farewell ! with him alone may rest the pain,
If such there were–with you the moral of his strain.

સલામ–છેલ્લી સલામ ! આ બધાનું દુ:ખ, જો વેઠવુ પડયુ હોય તો, ભલે મ્હારો એકલાનો ભાગ. અને એ મ્હારા તપોગાનનો સારબોધ, ભલે મ્હારા બંધુઓ, તમારો ભાગ ! "

ચરુ પણ–કર્તાએ પોતાની કૃતિ લખેલી જ નથી ! સરખાવો સાક્ષરજીવનના પ્રવેશકમા મ્હારી દલીલ

" ગુરુકૃપાથી, મંત્રસામર્થ્યથી, અને અનુકૂલ સ્થલના પ્રભાવથી કોઇ કોઈ મહાભાગ્યશાલી વ્યક્તિની આવી સંસિદ્ધિ અનાયાસે અને એકાએક થઇ આવે, અને અન્તર્દૃષ્ટિની સંસિદ્ધિનો આ ચમત્કારિક માર્ગ કર્તાએ " સરસ્વતીચંદ્ર "ના ચોથા ભાગમા નાયક નાયિકાને [વિષ્ણુદાસજીની રક્ષા તળે અને ચંદ્રાવલિ જેવીના આશીર્વાદ સહાનુભૂતિ સાથે] ચિરજીવ યુગની સિદ્ધોના ચિરનિવાસથી સાત્ત્વિક અને પાવક (અને ઉદ્ભાવક) થયેલી ગુફાઓમા સ્થાન આપીને લીધો પણ છે " (પૃ. ૬૬)